

Ιστορία

Λίσότητα των
δύο φύλων

Ο ρόλος των
Εκπαιδευτικών

ΦΑΚΕΛΟΣ
4

Λίγα λόγια για το ΚΕΘΙ

Το **Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ)** ιδρύθηκε το 1994, ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου. Λειτουργεί με έδρα την Αθήνα και παραρτήματα στη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, την Πάτρα και το Ηράκλειο Κρήτης, υπό την εποπτεία και χρηματοδότηση της **Γενικής Γραμματείας Ισότητας** του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης.

Βασικός άξονας ανάπτυξης των δραστηριοτήτων του ΚΕΘΙ είναι η προώθηση της Ισότητας των Φύλων σε όλους τους τομείς της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής, με βάση την πολιτική που καθορίζεται από τη **Γενική Γραμματεία Ισότητας**.

Η συγκεκριμένη έκδοση αφορά σε επτά παρεμβατικά μαθήματα μέσης εκπαίδευσης (Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Ιστορία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Αγγλικά, ΣΕΠ και Τεχνολογία) που έγιναν από εκπαιδευτικούς σε σχολεία της Θεσσαλονίκης το ακαδημαϊκό έτος 1999. Τα μαθήματα αυτά εντάσσονται στο πρόγραμμα "**Επιμόρφωση - Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών σε Θέματα Ισότητας των Φύλων στην Εκπαίδευση**" που υλοποίησε το ΚΕΘΙ σε συνεργασία με τη **Γενική Γραμματεία Ισότητας** και τη Χρηματοδότηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (**ΕΠΕΑΕΚ**) του Υπουργείου Παιδείας.

Εκδόσεις
Κ.Ε.Θ.Ι. - 2000

Γλωσσική Επιμέλεια:
Αλίκη Ρόκου

Δημιουργικός Σχεδιασμός & Παραγωγή:
Ατελιέ Γραφικών Τεχνών Αφοί Τζίφα Α.Ε.Β.Ε.

Επιμέλεια Παραγωγής:
Γιώτα Χούλια

© copyright:
Κ.Ε.Θ.Ι. - 2000

Ιστορία

Επιμέλεια: Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή

1ος Υποφάκελος: Θεωρητικές Προσεγγίσεις

- 1.1 «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία» (Ε. Αβδελλά)
- 1.2 «Η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα» (Ε. Αβδελλά)
- 1.3 «Η ιστορία των γυναικών και η αντίληψη των παιδιών για το φύλο» (F. Terry)

2ος Υποφάκελος: Διδακτικές παρεμβάσεις

- 2.1 Το μάθημα της Ιστορίας στο Λύκειο (Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή)
- 2.2 Παράδειγμα διδασκαλίας της Ιστορίας με επίκεντρο τις γυναίκες (Α. Δαλακούρα)

3ος Υποφάκελος: Θέματα/προεκτάσεις για συζήτηση

Βιβλιογραφία

1^{ος} Υποφάκελος

Θεωρητικές Προσεγγίσεις

- 1.1 «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία» (Ε. Αβδελλά)
- 1.2 «Η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα» (Ε. Αβδελλά)
- 1.3 «Η ιστορία των γυναικών και η αντίληψη των παιδιών για το φύλο» (F. Terry)

1.1. Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας

Ε.ΑΒΔΕΜΑ

"Δίνη" φεμινιστικό περιοδικό 6/93

Αφιέρωμα: Ιστορία, γυναίκες, φύλο - Τεύχος 6, Μάιος 1993

Ο συλλογικός τόμος *Γράφοντας την ιστορία των γυναικών: διεθνείς προοπτικές*,¹ που εκδόθηκε στα τέλη του 1991, δίνει μια πλούσια εικόνα των τρόπων με τους οποίους αναπτύχθηκε διεθνώς η ιστορία των γυναικών τα τελευταία είκοσι χρόνια. Καταγράφοντας την "κατάσταση των πραγμάτων" σε είκοσι δύο χώρες, η έκδοση αναδεικνύει τα επιτεύγματα αλλά και τις δυσκολίες που συνόδευαν τη συγκρότηση αυτού του ιστοριογραφικού πεδίου και προβάλλει τις νεότερες θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις που το διαπερνούν.

Ένα στοιχείο που προκύπτει άμεσα από αυτή την ανασκόπηση, είναι η "άνιση ανάπτυξη" της ιστορίας των γυναικών στις διάφορες χώρες, άνιση ανάπτυξη που αφορά -όπως θα περίμενε κανείς- όχι μόνο το εύρος και το πλήθος των μελετών, αλλά και το επίπεδο των μεθοδολογικών επεξεργασιών και των θεωρητικών συζητήσεων. Εξίσου προφανή όμως είναι και τα κοινά χαρακτηριστικά: η αφετηρική σχέση με το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών, η λιγότερο ή περισσότερο περιθωριακή θέση των ιστορικών της ιστορίας των γυναικών στον ακαδημαϊκό χώρο, η δυσπιστία με την οποία αντιμετωπίζεται η ιστορία αυτή από την ευρύτερη κοινότητα των ιστορικών, και άλλα.²

Η εικοσάχρονη πορεία της ιστορίας των γυναικών δεν υπήρξε λοιπόν γραμμική. Επηρέαστηκε σημαντικά από τις δυνατότητες για ανάπτυξη φεμινιστικών σπουδών σε κάθε χώρα, αλλά και από την κατάσταση της ιστορικής έρευνας και το βαθμό παρουσίας φεμινιστριών ιστορικών στον ακαδημαϊκό χώρο. Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του αγγλοσαξονικού χώρου, η ιστορία των γυναικών έχει σήμερα να παρουσιάσει μια πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή, που ξεπερνά κατά πολύ ακόμη και τα σύνορα του λεγόμενου δυτικού κόσμου.

Σε αυτή την πορεία μπορεί κανείς να διακρίνει διάφορες φάσεις, ανάλογα με τις επικρατέστερες κάθε φορά και σε κάθε χώρα συζητήσεις ως προς τις μεθοδολογικές και θεωρητικές επιλογές στη σχετική ιστορική έρευνα. Η συσσωρευμένη παραγωγή των είκοσι χρόνων οδηγεί σήμερα σε νέα ερωτήματα που απαιτούν νέα εννοιολογικά εργαλεία για να απαντηθούν. Και οι διεργασίες αυτές καλούν σε επαναπροσδιορισμό του ιστοριογραφικού πεδίου: ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου³ ή φεμινιστική ιστορία;

¹ Karen Offen - Ruth Roach Pierson - Jane Rendall (εκδ.), *Writing Women's History International Perspectives*, Λονδίνο 1991. Το βιβλίο αποτελεί έκδοση της Διεθνούς Ομοσπονδίας για την Έρευνα στην Ιστορία των Γυναικών (International Federation for Research in Women's History / Federation internationale pour la recherche de l'histoire des femmes) και προλογίζεται από τον πρόεδρό της Ida Blom.

² Βλ. την εισαγωγή των K. Offen, R. Roach Pierson και J. Rendall στο *Writing Women's History...* ό.π. σ. xiv-xii.

³ "Gender history". Όπως θα φανεί και από τα επόμενα κείμενα, μεταφράζουμε τον όρο gender ως κοινωνικό φύλο, μολονότι η επιλογή αυτή δεν καλύπτει όλες τις παραμέτρους -όχι μόνο κοινωνικές, αλλά και πολιτισμικές και ιστορικές- που περιέχει η αγγλική λέξη. Η δυσκολία δεν αφορά μόνο τα ελληνικά. Σε πολλές γλώσσες ο όρος είναι δυσκολομετάφραστος. Βλ. γι' αυτό το ζήτημα, Gisela Bock, "Women's History and Gender History: Aspect of an International Debate", *Gender & History*, 1/1 (1989), σ. 10-11, 24.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω αυτή την πορεία στις γενικές της κατευθύνσεις, επισημαίνοντας συγχρόνως και ορισμένες από τις σημαντικές ιδιαιτερότητες κατά χώρα. Αναγκαστικά σχηματική, η καταγραφή αυτή θεωρώ ότι είναι απαραίτητη, καθώς στην Ελλάδα αμφισβητείται ακόμη έντονα η εγκυρότητα της ενασχόλησης με αυτού του τύπου την ιστορία και αγνοούνται παντελώς επεξεργασίες, που αλλού έχουν αποτελέσει αντικείμενο ευρύτατης συζήτησης και έχουν επηρεάσει -λιγότερο ή περισσότερο- τη διαμόρφωση της σύγχρονης ιστοριογραφίας.⁴

Η ιστορία των γυναικών

Ο αρχικός στόχος της ιστορίας των γυναικών στις αρχές της δεκαετίας του '70 ήταν να γίνουν οι γυναίκες ορατές στην ιστορία, να ανιχνευτεί η συμβολή του μισού της ανθρωπότητας στην ιστορική διαδικασία, να γραφτεί, εν τέλει, η ιστορία στο θηλυκό.⁵ Στο πλαίσιο αυτής της απόπειρας είναι φανερή η αλληλοδιαδοχή διαφορετικών προσεγγίσεων: οι αρχικές τάσεις να επιβεβαιωθεί στο παρελθόν η καταπίεση των γυναικών, οι οποίες οδήγησαν σε μία ιστορία όπου οι γυναίκες εμφανίζονταν σαν τα αιώνια θύματα, έδωσαν γρήγορα τη θέση τους σε μία αναζήτηση των αντιστάσεων και των εξεγέρσεων σε αυτή την καταπίεση, σε μία ιστορία ηρωικών στιγμών, που είτε αφορούσαν αποκλειστικά τις γυναίκες, είτε επιβεβαίωναν τη συμμετοχή τους δίπλα στους άντρες στα μεγάλα ιστορικά γεγονότα. Ιδιαίτερη θέση σε αυτή την ιστοριογραφία είχε η πρώτη καταγραφή της ιστορίας του φεμινισμού, ως ιστορίας της γυναικείας διαμαρτυρίας, που έφτανε συχνά πολύ πίσω στο χρόνο. Ξεχασμένες μορφές γυναικών ήρθαν στο φως με τα επιτεύγματα και τους αγώνες τους, προσδίδοντας στο σύγχρονο πολιτικό υποκείμενο, το κίνημα για την απελευθέρωση των γυναικών, παρελθόν και ιστορία, δηλαδή υπόσταση.⁶

Εξάλλου, οι σχέσεις ανάμεσα σ' αυτή την πρώτη ιστοριογραφία των γυναικών και στο σύγχρονο της φεμινιστικό κίνημα ήταν πολλαπλές. Από αυτό αντλούσε τις θεματικές της αλλά και τις θεωρητικές της αναζητήσεις.⁷ Η ανακάλυψη των κοινών εμπειριών, που μοιράζονται όλες οι γυναίκες, και η πίστη στη νέα γυναικεία αδελφότητα συνδέθηκαν με συγκεκριμένες μελέτες σε περιοχές που είχαν μείνει ως τότε έξω από το ενδιαφέρον της ιστορίας: οικογένεια, μητρότητα, γυναικείες συναναστροφές. Εκείνα ακριβώς τα πεδία, τα ιστορικά ταυτισμένα με την κοινωνική τους κατωτερότητα, που τις κρατούσαν, όπως πιστευόταν μακριά από τους χώρους όπου δημιουργείται η ιστορία, απέκτησαν αυτόνομη ερευνητική σημασία, αναβαθμίστηκαν και ήρθαν στο επίκεντρο της μελέτης. Η συζήτηση γύρω από την ύπαρξη ή όχι "γυναικείας κουλτούρας" συνδέθηκε με την ανακάλυψη ότι οι παραδοσιακές λειτουργίες των γυναικών ως συζύγων και μητέρων στο εσωτερικό της "γυναικείας

⁴ Η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για τις ερευνητικές κατευθύνσεις στην ιστορία των γυναικών, στην Ελλάδα και αλλού, είναι περιορισμένη. Βλ. τη σχετική ορθογραφία του περ. Δίνη: Δημήτρα Σαμίου, "Ιστορία των γυναικών: Η διεθνής συνάντηση στο Άμστερνταμ", 1 (1986), σ. 72-76. Μισέλ Περό (συνέντευξη), "Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων", 1 (1986), σ. 77-83. Ελένη Βαρίκα, "Το κενό στον καθρέπτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών στο επίκεντρο μιας δικαστικής διαμάχης", 3 (1988), σ. 76-80. Anna Bellavitis "Η ιστορία των γυναικών στην Ιταλία: Ισολογισμός συζητήσεων μιας δεκαετιας", 5 (1990), σ. 65-69. Επίσης Έση Αβδελλά, "Η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα", Σύγχρονα Θέματα 35-36-37 (1988), σ. 171-173. κείμενο που αποτελεί και την ελληνική συμμετοχή στο *Writing Women's History...*, ό.π. σ. 423-427.

⁵ Joan Wallach Scott, "Women in History. The modern period", *Past & Present* 101 (1983), σ. 147-148. Catherine Hall, "Feminism and Feminist History", στο βιβλίο της *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History*, Κέμπριτζ 1992, σ. 5-7.

⁶ Ενδεικτικοί είναι οι τίτλοι κάποιων από τις πρώτες συλλογές ιστορίας των γυναικών: Berenice A. Carroll (επιμ.), *Class 'Consciousness Raised: New perspectives on the History of Women*, Νέα Υόρκη 1974. Renate Bridenthal - Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible. Women in European History*, Βοστώνη 1977. Christian Dufrancat - Arlette Farge - Christine Faure - Genevieve Fraisse - Michelle Perrot - Elisabeth Salvaresi - Pascale Werner, *L'histoire sans qualifés*, Παρίσι 1979.

⁷ Όπως έρευνες για την ιστορία της αντισύλληψης, της βίας, του σώματος, της μητρότητας, της γυναικείας διαμαρτυρίας και του φεμινισμού κ.ά. Επειδή η σχετική βιβλιογραφία σε διάφορες γλώσσες είναι τεράστια, θα περιοριστώ σε αυτό το άρθρο σε ενδεικτικές αναφορές κυρίως σε βιβλιογραφικά, μεθοδολογικά ή θεωρητικά κείμενα σχετικά με την ιστορία των γυναικών.

σφαίρας" δεν συνιστούσαν μόνο τα αποδεικτικά στοιχεία της κοινωνικής τους κατωτερότητας, αποτελούσαν κυρίως συνιστώσες ταυτότητας, αλλά και πεδία άσκησης ιδιαίτερων εξουσιών.⁸

Η ρητή πρόθεση να δοθεί αξία στη γυναικεία εμπειρία, που είχε ως τότε αγνοηθεί ή υποτιμηθεί από τους ιστορικούς, και να τονιστεί η γυναικεία διαμεσολάβηση στην ιστορία, πήρε άλλες μορφές. Συγκεντρώθηκε ένας εντυπωσιακός όγκος πληροφοριών, που κατέδειξε ότι οι γυναίκες ως ιστορικά υποκείμενα παρουσιάζουν ουσιαστικές ομοιότητες με τους άντρες, είτε συμμετέχουν σε κεντρικά πολιτικά γεγονότα, είτε κινητοποιούνται για να υπερασπιστούν τα δικά τους γεγονότα. Άλλα στοιχεία επέτρεψαν να αμφισβητηθούν δεδομένες ιστορικές ερμηνείες για την πρόοδο και την οπισθοδρόμηση, να καταδειχθεί, δηλαδή, ότι οι αναγνωρισμένες ιστορικές τομές στηρίζονται στην ανδρική εμπειρία: για παράδειγμα, η Αναγέννηση, οι τεχνολογικές ανακαλύψεις, η καθιέρωση της δημοκρατίας ή η δημιουργία της σύγχρονης πυρηνικής οικογένειας δεν είχαν ιστορικά την ίδια σημασία για τα δύο φύλα. Έτσι, έγινε δυνατό να διατυπωθούν στο πλαίσιο της συμβατικής ιστορίας νέες δηγήσεις και να προταθούν νέες περιοδολογήσεις και αίτια για την ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων.⁹

Οι προσεγγίσεις αυτές βοήθησαν να συσσωρευτεί μια πλούσια ιστοριογραφία που άνοιξε νέες δυνατότητες διερεύνησης. Συγχρόνως, όμως, έδειξαν αρκετά σύντομα και τα όριά τους: οι περισσότερες μελέτες στην ιστορία των γυναικών ήταν περιγραφικές και εξηγητικές, και περιορίζονταν σε μία "προσθετική" ιστορία, συσσωρεύοντας γνώσεις που δεν οδηγούσαν εύκολα σε αναδιατύπωση των κυρίαρχων ερμηνευτικών σχημάτων της σύγχρονης ιστοριογραφίας.¹⁰ Από την άλλη, οι μελέτες που αναδεικνυαν τη "γυναικεία σφαίρα" και τη "γυναικεία κουλτούρα" στο κατεχοχόν πεδίο της ιστορίας των γυναικών, επιβεβαίωναν την περιθωριακότητα της γυναικείας εμπειρίας ως προς τα κεντρικά ερωτήματα της ιστορίας, αναπαράγοντας με αυτόν τον τρόπο τις ίδιες διχοτομήσεις που είχαν νομιμοποιήσει ως τότε την απουσία της από την καθιερωμένη ιστοριογραφία. Εξάλλου, νεότερες έρευνες έδειξαν ότι η τάση να θεωρείται δεδομένη μια ιδιαίτερη "γυναικεία κουλτούρα" στηριζόταν στη μελέτη γυναικών από τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα των ανεπτυγμένων χωρών της Δύσης και αγνοούσε τις διαφορές φυλής, τάξης και εθνότητας που χώριζαν τις ίδιες τις γυναίκες στο παρελθόν.¹¹

Η θεματική της γυναικείας σφαίρας άσκησε σημαντική επίδραση στην ιστορία των γυναικών που ξεπέρασε κατά πολύ την αμερικανική ιστοριογραφική παραγωγή. Συνδέεται με το πρώτο σύνολο των διχοτομήσεων, που σημάδεψαν σε διάφορες χώρες τις θεωρητικές επεξεργασίες πολλών φεμινιστριών ιστορικών τις προηγούμενες δεκαετίες, και το οποίο αναλύει η Gisela Bock: φύση/κουλτούρα, εργασία/οικογένεια, δημόσιο/ιδιωτικό.¹² Ωστόσο, όπως είδαμε, η ιστορία των γυναικών δεν περιορίστηκε σ' αυτή τη θεματική. Τοποθετώντας τις γυναίκες στο επίκεντρο της ιστορικής έρευνας, διερεύνησε όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων και των εμπειριών τους: στην οικογένεια, στην εργασία, στην πολιτική, στην εκπαίδευση και αλλού.

⁸ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα το κλασικό άρθρο της αμερικανίδος ιστορικού Carol Smith-Rosenberg, "The Female World of Love and Ritual: Relations Between Women in Nineteenth-Century America", *Signs* 1 (1975), σ. 1-29, που άσκησε μεγάλη επίδραση και αποτέλεσε υπόδειγμα για πλήθος μεταγενέστερες εργασίες. Για κριτικές τοποθετήσεις σε αυτή την προβληματική βλ. τη συζήτηση "Politics and Culture in Women's History: A Symposium", *Feminist Studies* 6 (1980), καθώς και Cecile Daubin - Alette - Farge - Genevieve Fraisse - Christiane Klapisch-Zuber - Rose Marie Lagrave - Michelle Perrot - Pierette Pezerat - Yannick Ripa - Pauline Schmitt - Parrot - Daniele Voldman "Culture et pouvoir des femmes: essai d'historiographie", *Annales ESC* 41 (1986), σ. 271-293.

⁹ Βλ. ενδεικτικά, Otwen Hutton, "Women in History: Early Modern Europe", *Past and Present* 101 (1983), σ. 125-141. J. W. Scott, "Women in History: the Modern Period", στο ίδιο, σ. 141-157. Michelle Perrot, "Sur l'histoire des femmes en France", *Revue du Nord* 63/260 (1981), σ. 569-579, *Writing Women's History...*, ό.π. για πληροφορίες κατά χώρα.

¹⁰ Louise A. Tilly, "Genre, histoire des femmes et histoire sociale", *Genèses* 2 (1990), σ. 148. Joan Wallach Scott, *Gender and the Politics of History*, Νέα Υόρκη 1988, σ. 3-4.

¹¹ Βλ. Nancy A. Hewitt, "Beyond the search for sisterhood: American women's history in the 1980s", *Social History* 10/3 (1985), σ. 299-321. "Politics and Culture in Women's History", ό.π. C. Dauphin κ.ά. "Culture et pouvoir des femmes...", ό.π. Linda K. Kerber, "Separate Spheres, Female Worlds, Women's Place: The Rhetoric of Women's History", *Journal of American History*, 75/1 (1988), σ. 9-39.

¹² Βλ. κείμενο Gisela Bock.

ρία των γυναικών γνώρισε σημαντική ανάπτυξη και όπου τη σχετική πλούσια αρθρογραφία φιλοξένησαν επί πολλά χρόνια περιοδικά φεμινιστικών σπουδών με μεγάλο κύρος και κυκλοφορία:¹⁸ μόλις τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησαν στον αγγλοσαξονικό χώρο τρία περιοδικά ειδικευμένα στην ιστορία των γυναικών, ένα αμερικανικό, ένα βρετανικό και ένα αγγλοαμερικανικό.¹⁹

Σημαντικό δείκτη για την υποδοχή αυτού του τύπου ιστορίας από την ευρύτερη κοινότητα των ιστορικών αποτελεί και η παρουσία σχετικής αρθρογραφίας σε κλασικά ιστορικά περιοδικά: και εδώ οι διαφορές κατά χώρα είναι μεγάλες.²⁰ Ωστόσο, στο ζήτημα αυτό μπορεί επίσης να διαπιστώσει κανείς και τους τρόπους με τους οποίους οι εθνικές ιδιαιτερότητες στην ιστορική έρευνα, επέδρασαν διαμορφωτικά στις μεθοδολογικές και θεματικές επιλογές της ιστορίας των γυναικών.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Βρετανίας, όπου η στενή κριτική σχέση με τη μαρξιστική κοινωνική ιστορία, συχνά έξω από το ακαδημαϊκό πλαίσιο, επέτρεψε να διατυπωθεί μια προβληματική που αναγορεύει το φύλο σε παράμετρο εξίσου απαραίτητη με την τάξη για την κοινωνική ανάλυση.²¹ Οι προσπάθειες για παρόμοιο διάλογο είχαν περιορισμένη εμβέλεια στη Γαλλία, κυρίως γιατί τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης σχολής των *Annales* δεν ευνοούσαν μια τέτοια προοπτική. Η σχετική περιορισμένη και έντονα γαλλοκεντρική παραγωγή προσανατολιστηκε, κυρίως, σε θεματικές κουλτούρας και εξουσίας.²² Συσχέτιση φαίνεται να υπάρχει, επίσης, στην περίπτωση της Ιταλίας ανάμεσα στην επιτυχία της μικροϊστορίας και στην επικέντρωση της ιστορίας νέων γυναικών στην προβληματική της γυναικείας κουλτούρας.²³ Τέλος, η νέα "εκτεταμένη κοινωνική ιστορία" στη Γερμανία στράφηκε σε πεδία από τα οποία η ιστορία των γυναικών μπόρεσε να αντλήσει πολύτιμα στοιχεία και να διευρύνει τη θεματική της.²⁴ Αντίθετα, ο παραδοσιακός χαρακτήρας της κυρίαρχης ιστοριογραφίας στην Ισπανία δεν ευνόησε συστηματικές ανταλλαγές με την πλούσια τοπική παραγωγή στην ιστορία των γυναικών.²⁵

Παρά τις ιδιαιτερότητες όμως, δύο στοιχεία παραμένουν κοινά: από τη μία, οι ιστορικοί της ιστορίας των γυναικών δεν ξεπερνούν συνήθως στις έρευνές τους τα πλαίσια της χώρας τους ή της συγκεκριμένης περιοχής που μελετούν, λείπει δηλαδή η συγκριτική και συνθετική διάσταση ή, όπου υπάρχει, είναι εγκλωβισμένη σε μία έντονα δυτικοκεντρική οπτική. Από την άλλη, οι περισσότερες μελέτες αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη περίοδο, δηλαδή το πολύ τους τελευταίους τρεις αιώνες.²⁶ Σε αυτό το δεύτερο στοιχείο μπορεί κανείς να ανιχνεύσει την επίδραση διαφόρων παραγόντων: αφενός την προνομια-

¹⁸ Όπως το *Signs*, *Journal of Women in Culture and Society*, το *Feminist Studies*, το *Feminist Review* κ.ά.

¹⁹ *Journal of Women's History*, τχ. 1 (1989), *Women's History Review*, τχ.1 (1992), *Gender and History*, τχ. 1 (1989). Οι εκδοτικές σχέσεις ανάμεσα στη βρετανική και στην αμερικανική παραγωγή είναι πολύ στενές, κυρίως για ευνόητους λόγους αγοράς.

²⁰ Βλ. την κατάσταση κατά χώρα στο *Writing Women's History...*, ό.π. Πάντως, αν εξαιρέσει κανείς την ιδιαίτερη περίπτωση των ΗΠΑ, η παρουσία αυτή φαίνεται ότι μόλις τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάζεται σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί κανείς το είδος των περιοδικών που φιλοξενούν άρθρα για την ιστορία των γυναικών. Φαίνεται πως όσο πιο έξω από τους "κατεστημένους" χώρους διακίνησης της ιστορικής γνώσης βρίσκεται ένα περιοδικό, τόσο πιο ανοικτό είναι στη σχετική συνεργασία. Πρβ. λ.χ. τις περιπτώσεις των περιοδικών: *Past and Present* και *Social History* στη Βρετανία, *Annales* και *Mouvement Social* στη Γαλλία, αλλά και *Quaderni Storici* και *Passato e Presente* στην Ιταλία.

²¹ Βλ. Jane Rendall, "Uneven Developments": Women's History, Feminist History and Gender History in Great Britain", *Writing Women's History...*, ό.π., σ. 45-57. Editorial, "History Workshop Journal and Feminism", *History Workshop Journal* 13 (1982) (από το τεύχος αυτό εξήλλου, το περιοδικό έχει υπότιτλο "Journal of socialists and feminist historians"). Επίσης, γενικά C. Hall "Feminism and Feminist History", ό.π., σ. 140.

²² C. Dauphin κ.ά., ό.π., Michelle Perrot (επιμ.) *Une histoire des femmes est-elle possible?* Μασσαλία, Παρίσι 1984. Η πρόσφατη έκδοση της πεντάτομης *Histoire des femmes en Occident* (Παρίσι, 1990-1992) υπό τη διεύθυνση του Georges Duby και της Michelle Perrot δεν θα έπρεπε να θεωρείται ότι εκφράζει κάποια σημαντική αλλαγή σε αυτή την κατάσταση, καθώς κάτι τέτοιο δεν τεκμηριώνεται ούτε από τις συνεργασίες ούτε το περιεχόμενό τους. Ο γαλλοκεντρισμός της γαλλόφωνης παραγωγής εντοπίζεται και από βέλγους ιστορικούς, βλ. σχετικά Lue Courtois - Jean Pirotte - Françoise Rosart "Une décennie d'histoire des femmes à l'époque contemporaine en Belgique (1980-1990)" στο L. Courtois - J. Pirotte - F. Rosart (επιμ.) *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Βρυξέλλες 1992, σ. 165-197.

²³ Βλ. A. Bellavitis, ό.π., Paola Di Carì "Women's History in Italy", *Writing Women's History...*, ό.π., σ. 443-456. Gisela Bock - Susan James (επιμ.), *Beyond Equality and Difference, Citizenship, Feminist Politics, Female Subjectivity*, Λονδίνο Νέα Υόρκη, 1992, σ. 5-7.

²⁴ "Une décennie d'histoire des femmes à l'époque contemporaine en Belgique (1980-1990)", στο L. Courtois - J. Pirotte - F. Rosart (επιμ.), *Beyond Equality and Difference. Citizenship, Feminist Politics, Female Subjectivity*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1992, σ. 5-7.

²⁵ Mary Nash, "Two Decades of Women's History in Spain: A Reappraisal", *Writing Women's History...*, ό.π., σ. 381-415.

²⁶ *Writing Women's History...*, σ. xxvii-xxix.

κή σχέση με την κοινωνική ιστορία, αφετέρου την εξειδίκευση που απαιτεί η έρευνα σε παλαιότερες εποχές και στην οποία συχνά η πρόσβαση είναι δυσπρόσιτη στις γυναίκες ιστορικούς, όπου επιβεβαιώνεται και η περιθωριακή θέση τους στον ακαδημαϊκό χώρο και στο χώρο της έρευνας. Πράγματι όπως αναφέρθηκε ήδη, παρά τις αρκετά πρώιμες απόπειρες να υπερβεί την "προσθετική" διάσταση της στενής ενασχόλησης με τις γυναίκες αποκλειστικά, και να αναπτύξει νέα θεωρητικά εργαλεία, η ιστορία των γυναικών παρέμεινε απομονωμένη, τόσο από τους κυρίαρχους μηχανισμούς παραγωγής ιστορικής γνώσης, όσο και από τους βασικούς προβληματισμούς των διαφόρων κλάδων της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

Τα όρια αυτά επιβεβαιώνε και η αδυναμία της ιστορίας των γυναικών στις περισσότερες περιπτώσεις να ξεφύγει από το στενό κύκλο των γυναικών ιστορικών και να ενταχθεί στη γενικότερη συζήτηση για την ανανέωση της ιστορίας, αδυναμία που έγινε πια φανερά μετά είκοσι χρόνια έντονης ερευνητικής δραστηριότητας και άφθονης ιστοριογραφικής παραγωγής. Η αδιαφορία, η καχυποψία ή η εχθρότητα, με την οποία αντιμετωπίστηκε από την επαγγελματική κοινότητα των ιστορικών, εκφράστηκε συχνά με όρους που αντλούσαν ακριβώς από αυτόν τον "χωριστικό" της χαρακτήρα. Ήδη, στις αρχές της δεκαετίας του '80 ήταν πια φανερό ότι και στις χώρες εκείνες, όπου η ιστορία των γυναικών είχε αποκτήσει σημαντική ακαδημαϊκή υπόσταση, δεν είχε κατορθώσει να αποκτήσει διάλογο με τα ευρήματα άλλων ιστοριογραφικών πεδίων. Η προσπάθεια να αποδοθεί ιστορία στις γυναίκες δεν είχε οδηγήσει, όπως αναμενόταν, στο να αποδοθούν οι γυναίκες στην ιστορία,²⁸ αλλά δημιουργούσε δύο παράλληλους μονολόγους που μπορούσαν να αγνοούν ο ένας τον άλλον.

Η ιστορία του φύλου

Τους όρους για να βγει η ιστορία των γυναικών από την απομόνωσή της υπερβαίνοντας τα όρια μιας "προσθετικής" ιστοριογραφίας είχαν θέσει ήδη, από τα τέλη της δεκαετίας του '70, δύο σημαντικές αμερικανίδες ιστορικοί: η Joan Kelly και η Natalie Z. Davis.

Η J. Kelly έδειξε ότι οι σημαντικές ιστορικές τομές δεν επηρεάζουν με τον ίδιο τρόπο το κάθε φύλο και πρότεινε μια "σχισιακή" περιοδολόγηση της ιστορίας που θα παίρνει υπόψη της τις διαφορετικές επιπτώσεις της αλλαγής στους άνδρες και στις γυναίκες. Για την Kelly οι γυναίκες, όπως και οι άντρες, αποτελούν ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία, κοινωνικά κατασκευασμένη και καθόλου φυσική. Έτσι το φύλο αναδεικνύεται, σε βασική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων στη ιστορία, εξίσου σημαντικό αναλυτικό εργαλείο με την τάξη και τη φυλή. Η μελέτη της ιστορίας ως μελέτη της κοινωνικής αλλαγής μέσα στο χρόνο δεν μπορεί, επομένως, παρά να στηρίζεται στη διερεύνηση της διάρθρωσης ανάμεσα στις τρεις αυτές κατηγορίες, την τάξη, το φύλο και τη φυλή.²⁹

Η N.Z. Davis, από τη μεριά της, τόνισε ότι η ιστορία των γυναικών πρέπει να διευρυνθεί και να συμπεριλάβει και την ιστορία των αντρών, να μετατραπεί δηλαδή σε ιστορία των φύλων. Η ιστορία των γυναικών έπρεπε στο εξής να προσπαθήσει να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους αλλάζει η σημασία των φύλων στο ιστορικό παρελθόν. Κατά τη Davis, οι κοινωνικοί ορισμοί του φύλου συνδυάζονται ιστορικά με σχέσεις τάξης και εξουσίας.³⁰

²⁸ Κατά τη διατύπωση της Joan Kelly-Cadol στο κλασικό της άρθρο "The Social Relation of the the Sexes: Methodological Implications of Women's History", *Signs*, 1/4 (1976), σ. 609.

²⁹ J. Kelly, "The Social Relations of Sexes...", ό.π., σ. 809-823 και της ίδιας, "Did Women Have a Renaissance?" στο R. Bridenthal - C. Koontz, *Becoming Visible...*, ό.π., σ. 137-164.

³⁰ Natalie Zemon Davis, "Women's History in Transition: the European Case", *Feminist Studies*, 3/3-4 (1976), σ. 83-103.

Αφού διαπιστώθηκαν, λοιπόν, τα όρια μιας ιστορίας που θα πρόσθετε απλώς τη γυναικεία εμπειρία και συμμετοχή στη γνώση του παρελθόντος, το ερώτημα "είναι δυνατή μια ιστορία των γυναικών;"³¹ έπαιρνε πλέον νέο περιεχόμενο. Δεν επαρκούσε πιά να γίνουν οι γυναίκες ιδιαίτερο αντικείμενο της ιστορικής έρευνας. Όλο και περισσότερο γινόταν φανερή η ανάγκη να επεκταθεί το πεδίο της διερεύνησης και να περιλάβει και τα δύο φύλα, να συνδεθεί δηλαδή η ιστορία των γυναικών με την ιστορία των αντρών και να μελετηθούν οι μεταξύ τους σχέσεις "σε όλα τα επίπεδα του λόγου, των πρακτικών, των συλλογικών και ατομικών εμπειριών".³² Η οπτική αυτή, άμεσα συναρτημένη με τις μεθοδολογικές επεξεργασίες στη νεότερη φεμινιστική σκέψη, αλλά και τις σύγχρονες κατευθύνσεις της ιστορικής έρευνας, αναδείκνυε νέες δυνατότητες. Και έθετε κατ' αρχήν το ερώτημα ποιες είναι οι ομοιότητες και διαφορές στην ιστορική εμπειρία των γυναικών και των αντρών.

Τι σημαίνει αυτό; Γυναίκες και άνδρες υφίστανται εξίσου τα ιστορικά γεγονότα και συμμετέχουν εξίσου σε αυτά με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Η ιστορική εμπειρία των γυναικών είναι τόσο πλούσια και πολύπλοκη όσο και η ιστορική εμπειρία των αντρών, είναι όμως και διαφορετική ως προς το περιεχόμενο της και τη σχέση της με το χρόνο. Έχει, λ.χ. γίνει σήμερα φανερό ότι οι έννοιες της εξέλιξης, της προόδου ή της τάξης, δεν σημαίνουν το ίδιο για άντρες και γυναίκες, ότι η κλασική περιοδολόγηση της ιστορίας δεν περιλαμβάνει τη δική τους εμπειρία, ότι οι επιδράσεις των ιστορικών γεγονότων υπήρξαν διαφορετικές για το κάθε φύλο, ανεξάρτητα από το είδος της συμμετοχής του σ' αυτά.

Συγχρόνως όμως έγινε φανερό ότι, όπως όλοι οι άντρες δεν μοιράζονται την ίδια ιστορική εμπειρία, έτσι και οι γυναίκες δεν έχουν όλες την ίδια ιστορία. Η συνειδητοποίηση ότι η ιστορία των γυναικών εμφανίζει διαφορές από εκείνη των αντρών, συνδέθηκε με τη συνειδητοποίηση της διαφορετικότητας, της ανομοιότητας και της ανισότητας μεταξύ των ίδιων των γυναικών.³³

Μια τέτοια πολυεπίπεδη ανάγνωση έθετε το ζήτημα του φύλου σε νέο πλαίσιο. Αποφασιστική υπήρξε εδώ η συμβολή δύο επιστημονικών κλάδων, αν και ο καθένας σε διαφορετική κατεύθυνση, της κοινωνικής ιστορίας όσο και της ανθρωπολογίας των φύλων. Οι νεότερες κατευθύνσεις στην κοινωνική ιστορία έδιναν τη δυνατότητα να αναπτυχθεί μία αντίληψη για την ιστορία των φύλων με όρους κοινωνικών σχέσεων, ενώ προσέδιδε φύλο στην ίδια την αναλυτική κατηγορία του κοινωνικού.³⁴ Από την άλλη μεριά, η ανθρωπολογία του φύλου -και γενικότερα η κοινωνική ανθρωπολογία- συνέβαλε στη διατύπωση μιας θεωρητικής προβληματικής για τα φύλα, με αφετηρία την έννοια του πολιτισμικού συστήματος ως οργανωτικής αρχής των κοινωνικών σχέσεων, που μπορούσε να έχει πλούσιες εφαρμογές στην ιστορία. Για παράδειγμα, ενώ επιβεβαίωνε τη σταθερά της κοινωνικής ιεραρχίας των φύλων, ταυτόχρονα αναδείκνυε τη δυτικοκεντρική οπτική που περιείχε η παραδοχή της οικουμενικότητας της γυναικείας καταπίεσης, ως προς τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους τα αποκείμενα, άντρες και γυναίκες, αντιλαμβάνονται και διαχειρίζονται αυτή την ιεραρχία σε διάφορες κοινωνίες.³⁵

Η ανθρωπολογία των γυναικών και η ανθρωπολογία του φύλου συνέβαλαν επίσης στο να διαφανεί ο δυτικοκεντρικός και κοινωνικά κατασκευασμένος χαρακτήρας της αντιπαράθεσης φύση/πολιτισμός και να γίνει, επομένως, δυνατός ο διαχωρισμός της έννοιας του φύλου από τη βιολογική του διάσταση. Η έρευνα έδειξε ότι το φύλο δεν αποτελεί αναλλοίωτη, φυσική οντότητα, αλλά προϊόν κοινωνικο-πολιτισμικών όρων που αλλάζουν μέσα στο χρόνο. Το περιεχόμενο της έννοιας του φύλου

³¹ Από το ομώνυμο τίτλο του συλλογικού τόμου υπό τη διεύθυνση της M. Perrot. *Une histoire des femmes est-elle possible?*, ό.π.

³² Από τη συνέντευξη της M. Perrot στη *Δίη* 1 (1986), σ. 83.

³³ G. Bock, "Women's History and Gender History...", ό.π., σ. 15-16.

³⁴ C. Hall "Feminism and Feminist History", ό.π., σ. 12-14 και Geoff Eley, "De l'histoire sociale au «tourant linguistique» dans l'historiographie anglo-américaine des années 1980", *Genèses* 7 (1992), σ. 163-193.

³⁵ Για τις σχετικές επεξεργασίες, βλ. Ευθύμιος Παπαταξάρχης, "Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας" στον τόμο Ευθύμιος Παπαταξάρχης - Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1992, σ. 11-98. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, *Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου*, υπό έκδοση.

αποτελεί επομένως και αυτό κοινωνική κατασκευή με ιστορική διάσταση και συγκροτείται και αναπαράγεται από ένα πλέγμα σχέσεων τόσο ανάμεσα στα φύλα όσο και στο εσωτερικό κάθε φύλου. Η αποσύνδεση από τη βιολογία -ιστορική κοινωνική κατασκευή και η ίδια- επέτρεπε επιπλέον να τεθεί το ερώτημα ποιο είναι το νόημα που δίνεται κάθε φορά στην έμφυλη διαφορά, ποιοι μηχανισμοί συγκροτούν αυτό το νόημα, πώς αμφισβητείται και, βεβαίως, πώς αλλάζει.³⁶ Σε αυτό το πλαίσιο οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα έγινε δυνατό να κατανοηθούν "όχι σαν εγγεγραμμένες στην ακωνιότητα μιας ανύπαρκτης φύσης, αλλά ως προϊόντα μιας κοινωνικής κατασκευής που είναι ακριβώς αναγκαίο να αποδομηθεί".

Το φύλο στην ιστορία

Το φύλο γίνεται έτσι από τις αρχές της δεκαετίας του '80 κατηγορία της κοινωνικής ανάλυσης. Ήταν πια φανερή η ανάγκη ενός νέου όρου, ο οποίος θα καταγράφει την κοινωνική, πολιτισμική και ιστορική διάσταση του φύλου, και θα διαφοροποιείται από τη βιολογική διαφορά, ενώ συγχρόνως θα υπερβαίνει την ταύτιση του φύλου με τις γυναίκες, τις αναπαραγωγικές τους λειτουργίες και τους χώρους που συνδέθηκαν μ' αυτές. Η έννοια κοινωνικό φύλο (gender) ήρθε να καλύψει αυτή ακριβώς την ανάγκη.

Βέβαια, η έννοια του κοινωνικού φύλου δεν προέρχεται από την ιστορία, αλλά από την ψυχολογία και την κοινωνιολογία και χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να τονισθεί ο κοινωνικός χαρακτήρας των διαχωρισμών και των διακρίσεων που βασίζονται στο φύλο.³⁷ Αναγνωρίζεται σήμερα ως μία από τις σημαντικότερες συμβολές της φεμινιστικής θεωρίας στη σύγχρονη επιστημονική σκέψη.³⁸ Η εξάπλωση της χρήσης της στην ιστορία ποικίλλει από χώρα σε χώρα και δεν έχει πάντοτε το ίδιο νοηματικό περιεχόμενο.³⁹ Κατά κύριο λόγο, πάντως, οι επεξεργασίες στην ιστορία με βάση το κοινωνικό φύλο, αποτελούν τμήμα της απόπειρας των σύγχρονων φεμινιστριών, να τονίσουν την ανεπάρκεια των υπαρκτών θεωρητικών σχημάτων και να στηριχθούν σε πιο σίγουρο έδαφος ορισμού, για να εξηγήσουν τις επίμονες ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Η σύγχρονη συζήτηση γύρω από τη χρήση του κοινωνικού φύλου ως κατηγορίας στην ιστορική ανάλυση πυροδοτήθηκε από τις σχετικές θεωρητικές επεξεργασίες της αμερικανίδας ιστορικού Joan Scott στα τέλη της δεκαετίας του '80.⁴⁰ Για την Scott, το κοινωνικό φύλο είναι η κοινωνική οργάνωση της έμφυλης διαφοράς. Η χρήση του όρου υποδηλώνει την απόρριψη του βιολογικού ντετερμινισμού που ενυπάρχει στη χρήση των όρων "φύλο" και "έμφυλη διαφορά", τονίζει την αμοιβαιότητα με βάση την οποία έχουν οριστεί ιστορικά τα φύλα και, επομένως, την ανάγκη να κατανοηθούν οι άντρες και οι γυναίκες, μέσα από τη μεταξύ τους σχέση, και την εμμονή στον θεμελιακό κοινωνικό χαρακτήρα των διακρίσεων που στηρίζονται στο φύλο.⁴¹

³⁶ G. Bock, "Women's History and Gender History...", ό.π., σ. 10-15.

³⁷ Georges Duby - Michelle Perrot, "Ecrire l'histoire des femmes", εισαγωγή στον πρώτο τόμο της *Histoire des femmes en Occident*, Παρίσι 1990, του παντότου έργου που επιμελήθηκαν από κοινού. Για το έργο συνολικά και ειδικότερα για τον τέταρτο τόμο που είναι αφιερωμένος στον 19ο αιώνα, βλ. παρουσίαση της Ελένης Φουρνόρακη.

³⁸ L. Tilly, "Genre, histoire des femmes et histoire sociale", ό.π., σ. 155. Joan Scott, "Gender: A useful Category of historical Analysis", στο βιβλίο της *Gender and the Politics of History*, ό.π., σ. 29-30. Gerda Lerner, *Teaching Women's History*, έκδοση της American Historical Association, Ουάσινγκτον 1991, σ. 14-15. G. Bock, εδώ, παρακάτω. Για τη χρήση της έννοιας στην ψυχολογία. Βλ. Χρ. Ιγγλέση, "Η εφηβεία έχει φύλο", Διαβάζω, υπό δημοσίευση.

³⁹ Ενδεικτικά, G. Eley, "De l'histoire sociale...", ό.π., σ. 171.

⁴⁰ Βλ. τις παρατηρήσεις της G. Bock "Women's History...", ό.π., σ. 10-11, 24 για τις δυσκολίες μετάφρασης του όρου σε διάφορες γλώσσες και για τις λύσεις που έχουν επικρατήσει. Ειδικότερα, Paola Di Cori, "Dalla storia delle donne a una storia di genere", *Rivista di storia contemporanea* 16 (1987), σ. 548-559. "Le genre de l'histoire", ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Les Cahiers du Gnf* 37-38 (1988). G. Duby - M. Perrot, ό.π.

⁴¹ Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, ό.π.

⁴² Στο ίδιο, σ. 2, 29.

Το πρωταρχικό ερώτημα που θέτει μια τέτοια οπτική είναι, κατά τη Scott, πώς συγκρούονται και νομιμοποιούνται ιστορικά ιεραρχίες, όπως αυτές του κοινωνικού φύλου, και πώς γίνεται η αλλαγή στο περιεχόμενό τους μέσα στο χρόνο. Για να απαντηθεί το ερώτημα αυτό χρειάζεται να μελετηθεί το κοινωνικό φύλο σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα ως ιστορικό φαινόμενο που παράγεται, αναπαράγεται και μεταβάλλεται μέσα στο χρόνο. Έτσι, η ιστορία δεν αφορά πια μόνο όσα συνέβησαν σε άντρες και σε γυναίκες και πώς τα υποκείμενα αντέδρασαν, αλλά αφορά, επίσης, τους τρόπους με τους οποίους συγκροτήθηκαν οι σημασίες των κατηγοριών γυναίκες και άντρες. Το ενδιαφέρον του/της ιστορικού εκτείνεται έτσι σε ένα ευρύ πεδίο που περιλαμβάνει την ιστορικότητα της έννοιας κοινωνικό φύλο, τις μεταβλητές και αντιφατικές σημασίες που αποδίδονται στην έμφυλη διαφορά, τις πολιτικές διαδικασίες, με τις οποίες οι σημασίες αυτές αναπτύσσονται και αμφισβητούνται, την αστάθεια και την ελαστικότητα των κατηγοριών "γυναίκες" και "άντρες" και τους τρόπους με τους οποίους οι κατηγορίες αυτές αρθρώνονται μεταξύ τους κάθε φορά και κάθε στιγμή. Συγχρόνως, η προσέγγιση αυτή φανερώνει ότι και η ίδια η ιστορία δεν καταγράφει απλώς τις αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση των φύλων, αλλά συμμετέχει, επίσης, στην παραγωγή γνώσης για την έμφυλη διαφορά.⁴⁹ Έτσι, το κοινωνικό φύλο ως κατηγορία ιστορικής ανάλυσης ορίζεται από τη Scott μέσα από τη θεμελιώδη σχέση ανάμεσα στις δύο αλληλένδετες εκδοχές που εμπεριέχει: αφενός "το κοινωνικό φύλο αποτελεί συστατικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων που στηρίζονται σε αντιληπτές διαφορές ανάμεσα στα φύλα" και αφετέρου "το κοινωνικό φύλο είναι πρωταρχικός τρόπος για τη σήμανση σχέσεων εξουσίας".⁵⁰

Οι θεωρητικές επεξεργασίες της Joan Scott είναι έντονα επηρεασμένες από τις σύγχρονες μεταδομιστικές προσεγγίσεις και κυρίως από τη θεωρία της αποδόμησης, όπως αυτή εφαρμόστηκε αρχικά στη λογοτεχνική κριτική και υιοθετήθηκε από αρκετές φεμινίστριες θεωρητικούς. Η έμφαση στις σημασίες και η μελέτη των κατηγοριών "άντρας", "γυναίκα" ως μεταφορές με συνδηλώσεις εξουσίας, συνδέουν την προβληματική της με αναγνώσεις της ιστορίας επηρεασμένες τόσο από το έργο του Michel Foucault όσο και από εκείνο του Jacques Derrida. Σε μία ιδιότυπη χρήση αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων, η Scott θεωρεί ότι αποτελούν ιδιαίτερα γόνιμο μονοπάτι για την αποδέσμευση της ιστορίας των γυναικών από τις ουσιοκρατικές παγίδες του παρελθόντος, για την ανίχνευση της πολιτικής διάστασης του λόγου που κατασκευάζει τα φύλα και για τη στοιχειοθέτηση μιας φεμινιστικής ιστορίας. Η προβληματική της για το φύλο ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης ασκεί σήμερα σημαντική επίδραση στην ιστορία των γυναικών, πολύ έξω από τα γεωγραφικά όρια της Αμερικής.

Συγχρόνως όμως, έγινε στόχος έντονης κριτικής από άλλες φεμινίστριες ιστορικούς και έδωσε έτσι το έναυσμα για μια ευρύτατη συζήτηση που διεξάγεται σήμερα ως προς τις κατευθύνσεις προς τις οποίες οφείλει πλέον να κινηθεί η έρευνα σε αυτό το ιστοριογραφικό πεδίο. Κοινό μέλημα των ιστορικών που συμμετέχουν σ' αυτή τη συζήτηση είναι να βρεθούν τρόποι για να βγει η ιστορία των γυναικών από την απομόνωση στην οποία βρίσκεται, να συνδεθεί με τα κεντρικά ερωτήματα της ιστορικής έρευνας και να ανακτήσει την πολιτική της διάσταση στο πλαίσιο του φεμινισμού. Οι ανταλλαγές αυτές σηματοδοτούν επομένως εξίσου το πέρασμα από την ιστορία των γυναικών στην ιστορία του κοινωνικού φύλου, όσο και επίκαιρους προβληματισμούς για την αναγκαιότητα μιας φεμινιστικής ιστορίας, μιας ιστορίας δηλαδή που θα επανασυνδεθεί με τη θεωρία και την πρακτική της πολιτικής για την απελευθέρωση των γυναικών.

Η κυριότερη κριτική που δέχτηκε η προβληματική της J. Scott δεν περιορίζεται στις δικές της προτάσεις, αλλά εντάσσεται σε μια ευρύτερη κριτική στάση απέναντι στην εφαρμογή του αποδομισμού στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστορία. Όπως σημειώνει η Louise Tilly, οι αποδομιστικές προσεγγίσεις που προκρίνει η J. Scott υποβαθμίζουν τη διάσταση της δράσης των υποκειμένων και της υλικής πραγματικότητας, και άρα δεν προσφέρουν ικανοποιητικά εργαλεία για την ιστορική

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 4, 9-11, 22-27.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 42 και αναλυτικότερα 43-50.

εξήγηση. Κατά την άποψή της, αυτό που απαιτείται σήμερα είναι να ξεπεράσει η ιστορία των γυναικών τον περιγραφικό και ερμηνευτικό της χαρακτήρα και να επιδιώξει να αντιμετωπίσει "αναλυτικά ιστορικά προβλήματα" που θα της επιτρέψουν να συνδεθεί με τα γενικά ερωτήματα της ιστορίας. Κατά την Tilly, το ιστοριογραφικό πεδίο που κατεχοχρήν προσφέρεται για να συνδεθεί η ιστορία των γυναικών με την ιστορία γενικά, είναι η αναλυτική κοινωνική ιστορία, όπως αυτή έχει εμπλουτιστεί από την ως τώρα συμβολή της μελέτης του παρελθόντος, μέσα από το πρίσμα του κοινωνικού φύλου.⁴³

Έχει σημασία πάντως να σημειωθεί -και το γεγονός επισημαίνεται σε αρκετές παρεμβάσεις στη συζήτηση αυτή- ότι η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο παραπάνω προγραμματικές εξαγγελίες υποβαθμίζει το γεγονός ότι οι προσεγγίσεις τους, παρά τις διαφορές τους, δεν είναι άγνωστες στην ιστορία των γυναικών: η πλούσια βιβλιογραφία δείχνει ότι οι ιστορικοί της ιστορίας των γυναικών αμφισβήτησαν από νωρίς το δεδομένο περιεχόμενο των κατηγοριών ιστορικής ανάλυσης, όπως τάξη ή ανάπτυξη, τόνισαν την ιστορικότητα ενσώτων, όπως θηλυκότητα και ανδρισμός, και μελέτησαν συστηματικά αναπαραστάσεις και συστήματα σημασιών. Η κυριότερη συμβολή επομένως των σύγχρονων τοποθετήσεων είναι ότι θεωρητικοποιούν την πρακτική της ιστορίας των γυναικών και επεξεργάζονται έτσι πιο εκλεπτυσμένα εργαλεία που μπορούν να διευρύνουν την κατανόησή μας για το παρελθόν.

Συγχρόνως όμως, οι θεωρητικές αυτές τοποθετήσεις εμπεριέχουν κινδύνους που είναι ανάγκη να επισημανθούν.⁴⁴ Για την ιστορικό Judith Bennett, για παράδειγμα, οι κίνδυνοι αυτοί ενυπάρχουν τόσο στην πρόταση της Scott, όσο και σε εκείνη της Tilly. Η αποδομιστική οπτική, υποστηρίζει η Bennett, μπορεί να αποδειχθεί γόνιμη και ευρηματική για την ιστορία των γυναικών, υπό τον όρο ότι δεν οδηγεί σε εκδοχές που ξεχνούν τις γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία, που αγνοούν την υλική πραγματικότητά τους και που κάνουν αφαίρεση της ανισότητας των φύλων. Από την άλλη, ενώ συμφωνεί με την Tilly ότι είναι αναγκαίο να γίνουν πιο ισχυροί οι δεσμοί ανάμεσα στην ιστορία των γυναικών και στα ερωτήματα άλλων ιστορικών κλάδων, υπενθυμίζει ότι η βασικότερη συμβολή της ιστορίας των γυναικών είναι ακριβώς τα νέα ερωτήματά της στην ιστορία, και τονίζει ότι το ζητούμενο δεν μπορεί να είναι μόνο να συνδεθούν τα ευρήματά της με ερωτήματα γενικότερου ιστορικού ενδιαφέροντος, αλλά και να ενδιαφερθούν οι άλλοι ιστορικοί κλάδοι για τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς της. Αυτό όμως που κυρίως χρειάζεται, κατά τη Bennett, είναι να επανασυνδεθεί η ιστορία των γυναικών με το φεμινισμό και τη φεμινιστική παράδοση της κριτικής και της αντιπαράθεσης στην καταπίεση των γυναικών. Μέσω για αυτή την επανασύνδεση θεωρείται η μελέτη της πατριαρχίας ως ιστορικού φαινομένου, μέσα από την οποία μπορούν οι ιστορικοί να ανιχνεύουν απαντήσεις στο κεντρικό ερώτημα: "γιατί και πώς η καταπίεση των γυναικών είναι τόσο επίμονη μέσα στο χρόνο και σε τόσο διαφορετικά ιστορικά συμφραζόμενα".⁴⁵

Όπως εντοπίζει και η Ελένη Βαρίκα στη δική της παρέμβαση, μολονότι η συζήτηση αυτή μοιάζει να διεξάγεται σε ένα αυστηρά αγγλοαμερικανικό πλαίσιο, ωστόσο τα ζητήματα που θέτει είναι επίκαιρα και έχουν γενικότερη εμβέλεια.⁴⁶ Συνδέονται εξάλλου με παράλληλες συζητήσεις -όπως θα φανεί παρακάτω, από τη διαπραγμάτευση για τις έρευνες στην ιστορία του φεμινισμού⁴⁷- γύρω από το δεύτερο σύνολο των διχοτομήσεων που πραγματεύεται η G. Bock, καθώς και με απόπειρες

⁴³ L. Tilly "Genre, Histoire des femmes...", ό.π., σ. 148-167. Βλ. επίσης Eleni Varikas "Genre, experience et subjectivité. A propos du désaccord Tilly-Scott", υπό δημοσίευση στο περιοδικό *Passato e Presente*. Christine Stansell, "A Response to Joan Scott", *International Labor and Working-Class History* 31 (1987), σ. 24-29.

⁴⁴ Για κριτικές παρατηρήσεις προς αυτή την κατεύθυνση βλέπε χαρακτηριστικά: Judith M. Bennett, "Feminism and History", *Gender and History* 1/3 (1989), σ. 251-272. Guy L. Gullickson, "Comment on Tilly: Women's History, Social History and Deconstruction", *Social Science History* 13/4 (1989), σ. 463-469. Catherine Hall, "Politics, Post-Structuralism and Feminist History", *Gender and History* 3/2 (1991), σ. 204-210. E. Varikas, ό.π.

⁴⁵ J. Bennett, "Feminism and History", ό.π., σ. 259. Την ανάγκη να επανασυνδεθεί η ιστορία των γυναικών με το φεμινιστικό κίνημα υπερασπίζεται και η Linda Gordon, "What's New in Women's History" στο Teresa de Laurentis (επιμ.), *Feminist Studies, Critical Studies*, Μπλούιμγκτον 1986, σ. 20-30.

⁴⁶ E. Varikas, ό.π.

⁴⁷ Βλ. το κείμενο της Αγγέλικας Ψαρρά, "Φεμινισμός: η λέξη, ο χρόνος οι σημασίες".

για την υπέρβασή τους: φύλο/κοινωνικό φύλο, ισότητα/διαφορά, ενσωμάτωση/αυτονομία.³⁰ Ας σημειωθεί πάντως ότι η συζήτηση παραμένει σε ένα θεωρητικό επίπεδο και δεν φαίνεται να μπορεί εύκολα να μεταφραστεί σε συγκεκριμένες ιστοριογραφικές πρακτικές.

Νέες δυνατότητες

Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι σύγχρονες συζητήσεις για την κατεύθυνση της ιστορίας των γυναικών, αλλά και κυρίως, η πλούσια βιβλιογραφική της παραγωγή, αναδεικνύουν σήμερα τις δυνατότητες που προσφέρει η εισαγωγή του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας στην ιστορική ανάλυση και η μελέτη των τρόπων με τους οποίους συναρθρώνεται με άλλες κατηγορίες ανάλυσης.

Κατ' αρχάς, η προβληματική του φύλου σημαίνει ότι η ιστορική αναζήτηση δεν αφορά πλέον κάποια ενιαία οντότητα που κάλυψε η σιωπή, τις γυναίκες, αλλά τις σχέσεις μεταξύ υποκειμένων και ανθρώπινων ομάδων, τις οποίες η συμβατική ιστορία αποσιώπησε, σχέσεις που αναπτύσσονται εξίσου μεταξύ των φύλων, όσο και στο εσωτερικό του κάθε φύλου. Με αυτό τον τρόπο το φύλο υπερβαίνει την ταύπισή του με τις γυναίκες και αποδίδεται εξίσου στους άντρες. Μόνο έτσι είναι δυνατό να πάψουν οι άντρες να εμφανίζονται σαν να είναι υπεράνω φύλου και να αποτελούν το αυτονόητο μέτρο της ιστορικής ανάλυσης.³¹ Νεότερες έρευνες για το περιεχόμενο του ανδρισμού και τις πολιτικές του χρήσεις ή για την κοινωνική συγκρότηση του ανδρισμού σε διάφορους χώρους, όπως στην εργασία και στην εκπαίδευση, αποδεικνύουν πόσο γόνιμη μπορεί να είναι μία τέτοια προσέγγιση.³²

Η προβληματική του φύλου, από την άλλη, εμπλουτίζει και ανανεώνει την κοινωνική ιστορία. Άλλωστε, δεδομένου ότι τα φύλα είναι κοινωνικές κατασκευές, η ιστορία τους είναι κατεξοχήν κοινωνική ιστορία. Ωστόσο, η κοινωνική ιστορία, κυρίως όπως αναπτύχθηκε στις αγγλοσαξονικές χώρες, ταυτίζει συχνά το κοινωνικό με το ταξικό και χρησιμοποιεί ως βασική κατηγορία της ανάλυσής της τις κοινωνικές τάξεις. Η ταύτιση του κοινωνικού με το ταξικό οδήγησε συχνά στην αντίληψη ότι άλλες κοινωνικές σχέσεις -όπως λ.χ. μεταξύ φύλων ή φυλών- ήταν "λιγότερο" κοινωνικές ("πιο βιολογικές") ή λιγότερο καθοριστικές στην ιστορική διαδικασία, αντιστοιχούσαν, με άλλα λόγια, σε αντιθέσεις δευτερεύουσες ως προς την πρωτεύουσα. Ωστόσο, οι έρευνες της ιστορίας των γυναικών σε αυτό το πεδίο έδειξαν πόσο μονοδιάστατη είναι αυτή η αντίληψη και πόσο υποβαθμίζει σοβαρά ιστορικά ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα έδειξαν ότι τα κριτήρια με βάση τα οποία οι άντρες και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τις ταξικές σχέσεις είναι διαφορετικά, ότι οι εμπειρίες της ταξικής υπαγωγής δεν είναι ίδιες για το κάθε φύλο και, τέλος, ότι οι διαφορές στο εσωτερικό της κάθε τάξης είναι εξίσου σημαντικές όσο και οι διαφορές στο εξωτερικό του κάθε φύλου.³³ Αλλά κυρίως έδειξαν ότι η τάξη έχει φύλο, ότι η διαδικασία ταξικού σχηματισμού, η εμφάνιση ταξικής συνειδησης και η γλώσσα της ταξικής υποκειμενικότητας έχουν έμφυλη διάσταση.³⁴

³⁰ Βλ. *Writing Women's History...*, ό.π. σ. xxxii-xxxiv.

³¹ G. Bock, "Women's History...", ό.π. σ. 17-18. Editorial, "Why Gender and History", *Gender and History* 1/1 (1989), σ. 1-6.

³² Βλ. ενδεικτικά, "Forum: Formations of Masculinity", *Gender and History* 1/2 (1989), σ. 159-212. Michael Roper - John Tosh, *Manful Assertions, Masculinities in Britain since 1800*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, 1991.

³³ Βλ. ανάμεσα σε άλλα, G. Bock "Women's History...", ό.π., σ. 18-20. J. Scott, *Gender and the Politics of History*, ό.π. σελ. 53-90. G. Eley, "De l'histoire sociale...", ό.π. σ. 187-192. Harvey J. Kaye - Keith McClelland, E. P. Thompson, *Critical Perspectives*, Κέμπριτζ, 1990.

³⁴ Βλ. χαρακτηριστικά, C. Hall, *White, Male and Middle Class*, ό.π., σ. 12-14, 75-202. Leonore Davidoff - Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*, Λονδίνο 1988, σ. 28-35, 450-454. Ute Frevert, "Classe et genre dans la bourgeoisie allemande du XIXes", *Geneses* 6 (1991), σ.5-28.

Η τάξη λοιπόν, όπως και όλες οι άλλες κοινωνικοπολιτισμικές σχέσεις, σαν τη φυλή, τη θρησκεία, την εθνότητα, διαπερνάται και προσδιορίζεται από τις σχέσεις που ορίζει το φύλο, ακόμα και όταν πρόκειται για σχέσεις φαινομενικά ουδέτερες από τη σκοπιά του φύλου. Η μελέτη, για παράδειγμα, των διαφορετικών μορφών εξουσίας υπό αυτό το πρίσμα έδειξε πως αυτές διαφοροποιούνται κατά φύλο, αλλά και πώς έχει το φύλο ιστορικά λειτουργήσει ως μία από τις μορφές νομιμοποίησης της εξουσίας. Το φύλο αποτελεί επομένως συστατικό παράγοντα όλων των άλλων κοινωνικών σχέσεων και η ιστορική έρευνα καλείται να διερευνήσει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η έννοια του φύλου νομιμοποιεί και συγκροτεί κοινωνικές σχέσεις.³⁸

Αποτιμήσεις

Η συμβολή της προβληματικής του φύλου στην ιστορική ανάλυση έχει αρχίσει να αναγνωρίζεται σήμερα στις νεότερες κατευθύνσεις της ιστορικής έρευνας.³⁹ Για ορισμένους, η συμβολή αυτή μετασχηματίζει τα ίδια τα θεμέλια της ιστορικής ανάλυσης.⁴⁰ Πιο εμφανής πάντως είναι η επίδραση της προβληματικής του φύλου στη σύγχρονη πολιτισμική ιστορία, που εμφανίζεται ως ο νεώτερος επίγονος των ιστοριογραφικών εκδοχών που μεσουράνησαν στη δεκαετία του '70, όπως της κοινωνικής ιστορίας ή της ιστορίας των νοστροπιών.⁴¹

Ωστόσο, η εικόνα απέχει πολύ από το να είναι ειδυλλιακή. Οι σύγχρονες ιστοριογραφικές κατευθύνσεις, στις οποίες εντάσσεται και η ιστορία των γυναικών, θέτουν επί τάπητος δύο σοβαρά ζητήματα. Πρώτον, τη σχέση της ιστορίας με τη θεωρία και, δεύτερον, την ιστορία ως παραγωγή γνώσης. Με άλλα λόγια, θέτουν τα ερωτήματα: τι μπορεί να είναι ιστορία, τι είναι σημαντικό και τι ασήμαντο στην ιστορία, και, κυρίως, για ποιόν. Θέτουν επομένως το ζήτημα των μηχανισμών με τους οποίους παράγεται και αναπαράγεται η ιστορική γνώση, και επιτρέπουν να ερμηνεύσει κανείς τις αντιδράσεις που εκδηλώνονται εναντίον αυτού του τύπου ιστορίας.

Είναι ενδιαφέρουσα από αυτή την άποψη, για τα γενικότερα ζητήματα που θέτει η σχετικά πρόσφατη συζήτηση (το Δεκέμβριο του 1988) στην Αμερικάνικη Ιστορική Ένωση που είχε θέμα "Η Παλιά Ιστορία και η Νέα", και όπου έγινε εκτενέστερα λόγος και για την ιστορία των γυναικών.⁴² Βασικό στοιχείο της αντιπαράθεσης ανάμεσα στους/τις εκπροσώπους των δύο τάσεων -της "παλιάς" και της "νέας" ιστορίας- ήταν το ζήτημα της θεματολογίας της ιστορικής ανάλυσης και των θεωρητικών της προϋποθέσεων. Δηλαδή, έγινε αντικείμενο κριτικής το ερώτημα εάν ο σύγχρονος πλουραλισμός (σε σχέση με το ιστορικό υποκείμενο και τις προβληματικές προσεγγίσεις) προκαλεί έναν ανεπανόρθωτο κατακερματισμό της ιστορικής διήγησης, και έτσι μεταθέτει το κέντρο βάρους από το ιστορικά σημαντικό στο ιστορικά ασήμαντο, με τρόπο που καταλύει την ιστορία, τόσο ως ιστορικό κλάδο, όσο και ως συνεκτική ανάγνωση του παρελθόντος.⁴³ Ή, αντίθετα, ο ίδιος αυτός πλουραλισμός, που επιχειρεί να "αποδομήσει" τις παραδοσιακές στην ιστορία διχοτομίες περί σημαντικού και ασήμαντου και να αναδείξει σε ουσιαστική πηγή ιστορικής γνώσης την εμπειρία του "άλλου", τέθηκε το ερώτημα, εάν φανερώνει τις σχέσεις εξουσίας στον τρόπο παραγωγής της ιστοριογραφικής γνώσης, τη μερικότητα αυτού που είχε καθιερωθεί να θεωρείται ιστορία και το αδύνατο μιας κύριας κεντρικής διήγησης, δεδομένου ότι αυτή στηρίχτηκε ιστορικά ακριβώς στον υποχρεωτικό αποκλεισμό της ιστορίας των κάθε λογής "άλλων".⁴⁴

³⁸ G. Bock, "Women's History...", ό.π., σ. 19.

³⁹ Bk. P. Burke, *New Perspectives on Historical Writing*, ό.π.

⁴⁰ G. Eley, "De l'histoire sociale...", ό.π., σ. 171.

⁴¹ Bk. Lynn Hunt, *The New Cultural History*, Λονδίνο 1989.

⁴² "AHR Forum: The Old History and the New", *The American Historical Review* 94, 3 (1989), σ. 654-698. Στη συζήτηση συμμετείχαν οι ιστορικοί: Theodore S. Hamerow, Gertrude Himmelfarb, Lawrence W. Levine, Joan Wallach Scott και John E. Towes.

⁴³ G. Himmelfarb, "Some Reflections on the New History", στο *ibid.*, σ. 661-670.

⁴⁴ J. W. Scott, "History in Crisis? The Others' Side of the Story", στο *ibid.*, σ. 680-692.

Όπως επισημαίνει στην παρέμβασή της η J. Scott, ο προβληματισμός γύρω από την ιστορία του φύλου εντάσσεται απολύτως στην αναζήτηση για μια "δημοκρατική" ιστορία. Μια τέτοια ιστορία μπορεί να γίνει αντληπτή μόνο με τη μορφή πολλαπλών ιστοριών που η διήγησή τους θέτει υπό αμφισβήτηση τις τρέχουσες έννοιες της εξουσίας και της γνώσης, και ταυτόχρονα με την παραδοχή ότι κάθε διήγησή είναι αναγκαστικά μερική.⁴²

Ενταγμένη στους νέους προβληματισμούς για την ανανέωση της ιστορίας, πλούσια από την παράδοση μιας εικοσαετίας θεωρητικών αναζητήσεων και ιστοριογραφικής παραγωγής, η σύγχρονη ιστορία των γυναικών, ως ιστορία του φύλου και ως φεμινιστική ιστορία, παύει να είναι μόνο μία απόπειρα να διορθωθεί ή να συμπληρωθεί ένα ελλιπές αρχείο του παρελθόντος, και γίνεται πεδίο για την κριτική κατανόηση των τρόπων με τους οποίους λειτουργεί η ιστορία ως χώρος παραγωγής γνώσης για τα φύλα. Και αυτό, με τη διπλή έννοια ότι η ιστορία δεν καταγράφει μόνο τις αλλαγές στην ιστορική οργάνωση των φύλων, αλλά κατασκευάζει επίσης γνώσεις για την έμφυλη διαφορά.

⁴² Στο ίδιο, σ. 698-692.

1.2. Η “ιστορία των γυναικών” στην Ελλάδα

E. ΑΒΔΕΛΛΑ

Σύγχρονα θέματα, 35-36-37 (1988)

Είναι σήμερα κοινός τόπος ότι τα ερωτήματα που ο ιστορικός θέτει στο παρελθόν σχετίζονται άμεσα με τις ανησυχίες και τις αναζητήσεις του για το παρόν. Η ιστοριογραφική πράξη δεν είναι ουδέτερη, έχει προφανείς ιδεολογικές, άρα πολιτικές, προεκτάσεις. Έτσι και η συγκρότηση διεθνώς, τα τελευταία είκοσι περίπου χρόνια, του νέου ιστοριογραφικού πεδίου που ονομάστηκε “ιστορία των γυναικών” βρίσκεται σε απευθείας συνάρτηση με την ανάπτυξη του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος. Ορίζοντας ως κοινωνική τη θέση των γυναικών, και επομένως ως αναστρέψιμη, οι σύγχρονες φεμινίστριες στράφηκαν στο παρελθόν για να μελετήσουν τις διαφορετικές μορφές που πήρε μέσα στο χρόνο η ανισότητα των κοινωνικών φύλων, τους μηχανισμούς που εξασφάλισαν τη διατήρησή και την αναπαραγωγή της, τις στιγμές αντίστασης και καταστολής. Έφεραν, δηλαδή, τις γυναίκες στο προσκήνιο της ιστορίας, τους προσέδωσαν ιστορία, με άλλα λόγια, συλλογική ταυτότητα και ανέδειξαν τις σχέσεις των φύλων σε κινητήρια δύναμη της ιστορίας.

Η συγκυρία υπήρξε ευνοϊκή. Η ανάπτυξη της κοινωνικής ανθρωπολογίας πρόσφερε στην ιστορική έρευνα νέα γνωστικά πεδία, που συνδέονταν περισσότερο με τη λεγόμενη “σφαίρα του ιδιωτικού” όπου η παρουσία των γυναικών δεν μπορούσε εύκολα να αγνοηθεί: οργάνωση της οικογένειας, πρακτικές αναπαραγωγής, σεξουαλικές συμπεριφορές. Στα πλαίσια μιας γενικότερης πνευματικής κίνησης που επηρέασε τις κοινωνικές σπουδές στην Ευρώπη, τοποθετείται και η άνθηση της κοινωνικής ιστορίας και η στροφή του ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος “σε κείνους που δεν είχαν δικαίωμα στην ιστορία” κατά τη γνωστή έκφραση του Lucien Febvre. Και μολονότι οι γυναίκες δεν περιλαμβάνονται στα νέα γνωστικά αντικείμενα που ανέδειξε η Νέα Ιστορία,⁶¹ η παράλειψη αυτή έκανε ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη να τους αποδοθεί, παρ’ όλα αυτά, μια ιστορία. Η σχετική διεθνής βιβλιογραφία μαρτυρεί για το αποτέλεσμα.

Με την εξάπλωση της έρευνας και τη συσσώρευση της παραγωγής γνώσεων για την ιστορία των γυναικών, έγιναν σιγά-σιγά ορατές οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με τις θεωρητικές προϋποθέσεις κάθε προσέγγισης: Από τις γυναίκες-θύματα στις γυναίκες-πόλους εξουσίας, και από την οπτική της γυναικείας κουλτούρας, σε εκείνη της σχέσης των φύλων, μεσολαβεί μια ανάγνωση του παρελθόντος, που προσδιορίζεται από διαφορετικές πολιτικές απόψεις για την καταπίεση των γυναικών στο παρόν και τις δυνατότητες ανατροπής της στο μέλλον. Συγχρόνως όμως, αν η ενασχόληση με την ιστορία των γυναικών απέκτησε όλο και πιο ακαδημαϊκό χαρακτήρα -σε μια συγκυρία ύφεσης του φεμινιστικού κινήματος- οι περισσότερες γυναίκες ιστορικά αντιμετώπισαν στον επαγγελματικό τους χώρο τη σύγχρονη έκφραση των σχέσεων που μελετούσαν στο παρελθόν: Πέρα από τις ιδιομορφίες κάθε εθνικής πραγματικότητας, η ιστορία των γυναικών παραμένει για την “κοθιερωμένη” επιστημονική κοινότητα από αδιάφορη έως ύποπτη, όταν δεν θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για να αφηθεί στα χέρια των γυναικών. Αποτελεί δηλαδή πεδίο σύγκρουσης αναφορικά με τους τρόπους και τους όρους παραγωγής της ιστοριογραφικής γνώσης. Δεν είναι επομένως παράδοξο ότι ο διάλογος με τους άντρες συναδέλφους είναι παντού δύσκολος και προβληματικός, αν όχι εντελώς ανύπαρκτος.

⁶¹ Βλ. *Faire de l' Histoire, III Nouveaux objets*, sous la direction de Jacques Le Goff et de Pierre Nora, 1974.

Και στην Ελλάδα οι πρώτες σύγχρονες αναφορές στην ιστορία των γυναικών συνδέονται άμεσα με την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος μετά το 1974.¹⁴ Η σχετική αρθρογραφία στο περιοδικό Σκούπα, μεταξύ 1978-1981, και τα αντίστοιχα βιβλία της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών, τα ίδια χρόνια, αποτελούν εκφράσεις μιας κοινής πολιτικής πρακτικής, που αποσκοπούσε στην ανασυγκρότηση της συλλογικής μνήμης του υπό διαμόρφωση πολιτικού υποκειμένου, δηλαδή του κινήματος για την απελευθέρωση των γυναικών. Έτσι, δεν είναι τυχαίο που τα πρώτα αυτά κείμενα ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το παρελθόν της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα και αλλού, με την ιστορία του ίδιου του φεμινιστικού κινήματος. Η ανακάλυψη ότι "η εξέγερση αρχίζει από παλιά"¹⁵ έδινε νέα διάσταση στους σημερινούς αγώνες και επιβεβαίωνε τον ιστορικό, άρα μεταβαλλόμενο και επομένως ανατρέψιμο χαρακτήρα της καταπίεσης των γυναικών.

Πέραν όμως από αυτήν την, κοινή με την εμπειρία των άλλων χωρών, αφετηρία, η ιστορία των γυναικών δεν γνώρισε στην Ελλάδα ανάλογη άνθηση. Σε άμεση συνάρτηση τόσο με την κατάσταση των ιστορικών σπουδών -αλλά και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών- όσο και με τις ιδιομορφίες του γυναικείου κινήματος στη χώρα μας, η εξέλιξη αυτή γίνεται ορατή σε τρία κυρίως επίπεδα:

- στην περιορισμένη ανάπτυξη ενός προβληματισμού για τη θέση των γυναικών στη συγκεκριμένη ελληνική πραγματικότητα, και επομένως στην έλλειψη διαλόγου σχετικά με τις ενδεχόμενες διαφορετικές μεθοδολογικές και θεωρητικές επιλογές στη μελέτη της ιστορίας των γυναικών,
- στην απουσία σημαντικού αριθμού φεμινιστριών ιστορικών από τα πανεπιστήμια και άρα στην αδυναμία να συγκροτηθεί ένας χώρος υποδοχής, επεξεργασίας και αναπαραγωγής του σχετικού ενδιαφέροντος,
- στην ολιγόριθμη και αποσπασματική παραγωγή μελετών για την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα, από μεμονωμένες ερευνήτριες, τις περισσότερες φορές μακριά και έξω από τους θεσμοθετημένους χώρους άσκησης της ιστοριογραφικής πράξης.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, πυκνώνουν οι ενδείξεις ότι ένας αυξανόμενος αριθμός γυναικών ιστορικών στρέφεται στη μελέτη των διαφορετικών μορφών που προσέλαβαν οι σχέσεις των φύλων στην ελληνική ιστορία. Παρ' όλο που λείπει μια συστηματική καταγραφή αυτών των ενδείξεων, μπορούν εν τούτοις να εντοπιστούν ορισμένα χαρακτηριστικά τους.

Αρκετές από τις σχετικές έρευνες αποτελούν διδακτορικές διατριβές που εκπονούνται σε ελληνικά αλλά κυρίως σε ξένα πανεπιστήμια. Κάποιες άλλες διεξάγονται από μεμονωμένες ερευνήτριες, χωρίς καμία θεσμική ένταξη. Ορισμένες περιλαμβάνονται στα ερευνητικά προγράμματα φορέων που διευρύνουν τα τελευταία χρόνια την καθιερωμένη θεσμική πλαισίωση της ιστορικής έρευνας (τράπεζες, Υφυπουργείο Νέας Γενιάς). Οι περισσότερες πάντως δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί και επομένως δεν έχουν φτάσει στη δημοσιότητα.

Η ελληνική αστική κοινωνία, από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους ως το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, αποτελεί το πεδίο αναφοράς για την πλειοψηφία αυτών των ερευνών. Η θεματολογία διαπραγματεύεται τις σχέσεις των γυναικών με την οικογένεια, την εκπαίδευση, την εργασία, την πολιτική, όπως αυτές καταγράφονται, τόσο στον ιδεολογικό λόγο όσο και στη

¹⁴ Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στις καλύτερες εργασίες γυναικών, όπως η Αθηνά Ταραούλη, η Κούλα Σηροδάκη και άλλες που, τελείως απομονωμένες, είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν χρήσιμο υλικό για την παρουσία των γυναικών στη νεότερη ελληνική ιστορία.

¹⁵ Από τον ομώνυμο τίτλο της ανθολογίας κείμενων "από τα πρώτα βήματα" του διεθνούς γυναικείου κινήματος του εξέδωσε η Εκδοτική Ομάδα Γυναικών το 1981, με επιμέλεια, μετάφραση και σχολιασμό της Ελένης Βαρίκα και Κωνσταντίνου Σκιαβενίτη.

συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα.¹⁸ Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στη μελέτη της οργανωμένης γυναικείας αμφισβήτησης και των μορφών που πήρε στο παρελθόν.¹⁹

Είναι προφανές ότι οι επιλογές αυτές στο χρόνο και στο χώρο οφείλονται εξίσου στην ανάγκη να αναλυθούν οι μηχανισμοί που προσδίδουν τη σημερινή θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία, αλλά και στις ιδιαίτερες δυσκολίες για τον εντοπισμό πηγών που να αναφέρονται στη ζωή των γυναικών σε παλιότερες περιόδους. Από την άποψη αυτή, η συμβολή της κοινωνικής ανθρωπολογίας είναι σημαντική, γιατί μπορεί να λειτουργήσει ως συνδετικός κρίκος για την ανίχνευση χαρακτηριστικών του αγροτικού χώρου στον μακρύτερο ιστορικό χρόνο.²⁰ Τα θεματικά κενά ωστόσο παραμένουν.

Δεδομένου ότι ο αριθμός των δημοσιευμένων μελετών για την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα είναι περιορισμένος, δύσκολα μπορεί κανείς να στοχευοθετήσει μεθοδολογικές επιλογές στην προσέγγιση των διαφόρων θεμάτων. Κοινή πάντως φαίνεται να είναι η προσπάθεια να ενταχθεί η συγκεκριμένη κάθε φορά διαπραγμάτευση σε ένα γενικότερο πλαίσιο με αναφορές και στα δύο φύλα, αλλά και να ανιχνευθούν νέες πηγές που μαρτυρούν για τη ζωή των γυναικών στο παρελθόν και διευρύνουν την εκδοχή των "νικητών της ιστορίας".

Το κυριότερο όμως πρόβλημα που αντιμετωπίζουν σήμερα όσες ασχολούνται με την ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα είναι η απομόνωση, η έλλειψη συντονισμού για καλύτερη ενημέρωση και ανταλλαγή, τόσο μεταξύ τους όσο και με τον αντίστοιχο διεθνή χώρο. Βέβαια, οι μελέτες που συσσωρεύονται τελευταία για τον ελληνικό 19ο και 20ό αιώνα αποτελούν πολύτιμη βάση, στην οποία μπορούν να στηριχθούν οι έρευνες για τις γυναίκες, ώστε να αναδειχθούν οι ενδεχόμενες ομοιότητες ή ιδιομορφίες που εμφανίζει το παράδειγμα της Ελλάδας σε σχέση με τα πορίσματα της σχετικής διεθνούς ιστοριογραφίας. Όμως, η επιχείρηση δεν έχει ακόμη αποκτήσει συλλογικό χαρακτήρα. Ούτε έχει αναδείξει προβληματισμούς για τη διεύρυνσή της, που να συστήνουν προτάσεις τακτικών επιλογών και όχι μόνο σε ό,τι αφορά την ιστορία μέσα ή έξω από τα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα: Γυναικείες σπουδές ή διάχυση μιας προβληματικής για τις σχέσεις των φύλων. Ιστορία των γυναικών ως χωριστό πεδίο, η απόδοση στην ιστορία του ξεχασμένου μισού της ανθρωπότητας. Ή ακόμη, ποια είναι η σχέση της επιστημονικής ενασχόλησης με την πολιτική πράξη. Ερωτήματα που δύσκολα θα ξεπεράσουν την ατομική αναζήτηση, όσο η επιστημονική πρακτική θα μένει ξεκομμένη από το πολιτικό αίτημα που την εξέθρεψε.

Είναι επίσης γεγονός ότι η νέα ελληνική ιστοριογραφία, που φιλοδοξεί τα τελευταία χρόνια να ανανεώσει τη θεματολογία και τις προσεγγίσεις της ιστορικής έρευνας, δεν συμπεριλαμβάνει την ιστορία των γυναικών στα ενδιαφέροντά της. Ίσως δεν είναι παράδοξο. Δεδομένου ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της είναι πως διεκδίκησε τον ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα της ιστοριογραφικής πράξης, δεν αποκλείεται να διαβλέπει τις επιπτώσεις που μπορεί να έχουν στην ανάγνωση του παρόντος τα ερωτήματα που τίθενται στο παρελθόν για τις σχέσεις των φύλων. Γιατί αν η ιστορία των γυναικών είναι πράγματι η ιστορία της σχέσης των φύλων,²¹ η σχέση αυτή είναι ιστορικά διαμορφωμένη σε κοινωνική ανισότητα. Και η αποδοχή αυτής της οπτικής θα έπρεπε να οδηγήσει, όχι στη συγγραφή της ιστορίας των γυναικών, ούτε σε εκείνη της ιστορίας από τη σκοπιά των γυναικών. Θα έπρεπε να οδηγήσει στη συγγραφή μιας άλλης ιστορίας.

¹⁸ Βλ. Σιδηρούλα Ζώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1839)*, ΙΑΕΝ / ΓΓΝΤ, Αθήνα 1986. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγγίτου, *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα*. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως το 1929, ΙΑΕΝ / ΓΓΝΤ, Αθήνα 1987. Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί Προβληματισμοί 1830-1910*. Ένα ανθολόγιο, ΙΑΕΝ / ΓΓΝΤ, Αθήνα 1987. Είναι φυσικά αδύνατο να καταγραφεί εδώ η αρθρογραφία η σχετική με τα παραπάνω ή τα επόμενα.

¹⁹ Βλ. Έφη Αβδελλιά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Μια ανθολογία, Γνώση, Αθήνα 1985. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνειδησης στην Ελλάδα, 1833-1907, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987.

²⁰ Βλ. σχετικά τις μελέτες της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου και πιο συγκεκριμένα το βιβλίο της *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο κίνημα*, Ο Πολίτης, Αθήνα 1984.

²¹ Βλ. τη συνέντευξη με τη Γαλλίδα ιστορικό Michelle Perot "Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων" *Δίκη*, φεμινιστικό περιοδικό 1 (1986), σ. 77-83.

1.3. Η ιστορία των γυναικών και η αντίληψη των παιδιών γύρω από το φύλο

F. TERRY

Teaching History, July 1989, σ. 20-24.

Η πρόσφατη πρόοδος στην ακαδημαϊκή έρευνα γύρω από την ιστορία των γυναικών συνοδεύεται από μία συνεχώς αυξανόμενη αντίληψη της σπουδαιότητάς της στα σχολεία. Αυτό το μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει αρχίσει να αντανακλάται σε βιβλία, άρθρα δασκάλων και συνέδρια. Για παράδειγμα, δύο πρόσφατα συνέδρια, που οργανώθηκαν στο συνεδριακό κέντρο της ιστορίας των γυναικών στο Λήντς και στο Λονδίνο, περιείχαν και τα δύο εργασίες για την ιστορία των γυναικών στα σχολεία.

Για πρώτη φορά ενδιαφέρθηκα για την ιστορία των γυναικών ως φοιτήτρια, αυτό όμως ήταν ως ένα βαθμό ξέχωρο από τις μετέπειτα εμπειρίες μου ως δασκάλας, ώσπου γνώρισα τη δουλειά της Καρλ Ανταμ και άλλων δασκάλων στο Διδακταλικό Κέντρο Ιστορίας και Κοινωνικών Επιστημών στο Λονδίνο. Το υλικό του κέντρου αυτού γύρω από την ιστορία των γυναικών, και ιδιαίτερα η δουλειά πάνω στις διακρίσεις φύλου στα βιβλία ιστορίας, με βοήθησαν να εστιάσω το ενδιαφέρον μου στο θέμα και, επιπλέον, να κατανοήσω μια εμπειρία που είχα κατά τη διδακταλική μου πρακτική. Συγκεκριμένα, ενώ διδάσκα ιστορία (ομολογώ ότι ένα μικρό μόνο μέρος αναφερόταν σε γυναίκες) σε μεικτό γκρουπ των πρωτοετών, με θέμα μεσαιωνικές μονές (ανδρών και γυναικών), ζήτησα από την τάξη να γράψει μια υποθετική εργασία, είτε σαν μοναχός, είτε σαν μοναχή. Γρήγορα παρατήρησα ότι η μεγάλη πλειοψηφία των κοριτσιών είχαν επιμυστεί τον αντρικό παρά το γυναικείο ρόλο, ενώ όλα τα αγόρια έγραψαν ως μοναχοί. Αργότερα, κατάλαβα ότι δεν ήταν αρκετά να τους δώσεις την ευκαιρία να γράψουν ως γυναίκες αλλά πρέπει και το περιεχόμενο της ιστορίας του μαθήματος να προσφέρεται.

Στα τελευταία έξι χρόνια που διδάσκα ιστορία σε γυμνάσιο θηλέων με ενδιέφερε πολύ η διδασκαλία της ιστορίας των γυναικών, πρώτον συμπεριλαμβάνοντας τις γυναίκες στο ιστορικό υλικό και, δεύτερον, προσπαθώντας να παρουσιάσω ένα θετικό πορτραίτο των γυναικών του παρελθόντος. Σ' αυτή μου την προσπάθεια έχω χρησιμοποιήσει το βοηθητικό υλικό που συνέλεξα ως φοιτήτρια της παιδαγωγικής και πιο πρόσφατα τις έξοχες σειρές βιβλίων CUP "Ιστορίας γυναικών" καθώς και δικό μου υλικό.

Τον τελευταίο χρόνο η σκέψη μου επέστρεψε στην πείρα της διδακταλικής μου πρακτικής και αναρωτήθηκα αν η διδασκαλία της ιστορίας των γυναικών επηρέασε το πως οι μαθητές κατανοούν την ιστορία ή την αντίληψή τους για το ρόλο των φύλων στο παρελθόν. Επίσης, ενδιαφέρθηκα να αποδείξω αν αυτή η μορφή διδασκαλίας της ιστορίας, εφόσον αποδίδει μια πιο ισορροπημένη εικόνα του εύρους των ανθρώπινων εμπειριών του παρελθόντος, είχε κάποια συγκεκριμένη επίδραση στην αντιμετώπιση "ιστορικών" ανθρώπων από τα παιδιά και αν προκάλεσε κάποια από τα στερεότυπα που παίρνουν από άλλες πηγές.

Μετρώντας την επίδραση της διδασκαλίας της ιστορίας των γυναικών

Αποφάσισα κατά τη διάρκεια του έτους 1987-88 να δοκιμάσω μερικά πολύ απλά και σύντομα (κανένα δεν κράτησε πάνω από δέκα λεπτά περίπου) τεστ με δύο γκρουπ δευτεροετών. Αυτά τα τεστ σχεδιάστηκαν σαν ενδεικτικά του τι μπορεί να συμβεί στους μαθητές όταν στα μαθήματα της ιστορίας περιλαμβάνεται μια πιο θετική άποψη των γυναικών.

Τα γκρουπ ήταν δύο, ποικίλης ικανότητας, τάξεις δευτεροετών θηλέων. Και τα δύο διδάχτηκαν τη συνήθη ύλη ιστορίας του δεύτερου έτους. Τα κορίτσια του γκρουπ Α διδάχτηκαν συγκεκριμένα κεφάλαια πάνω στη συνεισφορά των Σαξώνων και μεσαιωνικών γυναικών σχεδόν στο τέλος της χρονιάς μετά τα τεστ, ενώ τα κορίτσια του γκρουπ Β ακολούθησαν το ίδιο πρόγραμμα, αλλά αντιμετώπισαν τα κεφάλαια που προαναφέρθηκαν πριν τα τεστ. Ωστόσο, κανένα από τα γκρουπ δεν αντιμετώπισε αρνητική άποψη για τις γυναίκες, ή στερεότυπη θεώρηση των ρόλων των φύλων, ούτε υπήρχε λόγος (παρ' όλο που τα γκρουπ δεν μπορούσαν να επιλεγούν πραγματικά τυχαία), να πιστεύουμε ότι διέφεραν σημαντικά ως προς την προηγούμενη άποψή τους ως προς το φύλο λόγω άλλων επιδράσεων.

Αναλυτικά οι στόχοι των τεστ ήταν: πρώτον, να υπολογιστεί πώς οι μαθήτριες έβλεπαν τους ανθρώπους στο παρελθόν, σαν άνδρες ή σαν γυναίκες. Για το σκοπό αυτό, τους ζητήθηκε μερικές εβδομάδες μετά τη συμπλήρωση της εργασίας τους πάνω στους Σάξωνες, να ζωγραφίσουν μια εικόνα Σάξωνα και να δώσουν έναν τίτλο στην εικόνα. Δεύτερον, για να δούμε πως φαντάζονταν τον εαυτό τους στο παρελθόν, τους ζητήθηκε να φανταστούν πως βρίσκονταν σε ένα χωριό Σαξώνων και να γράψουν μερικές προτάσεις περιγράφοντας τη μέρα τους και να δώσουν στον εαυτό τους ένα όνομα. Ελπίζαμε ακόμα να πάρουμε και μία ένδειξη του πώς φαντάζονταν οι μαθήτριες τις σχέσεις των φύλων την εποχή εκείνη και του αν προέβλεπαν στο παρελθόν τις γνώσεις του παρόντος σχετικά με τους ρόλους των φύλων. Ένα τρίτο τεστ εκτιμούσε απόψεις ως προς τη φυλετική διάκριση στην εργασία. Στο τεστ αυτό δίνονταν στους μαθητές μια εικόνα με ασχολίες στο μεσαιώνα και τους ζητούνταν να αποφασίσουν ποιοι θα την πραγματοποιούσαν.

Πρέπει να τονίσω ότι αυτά τα τεστ σχεδιάστηκαν σαν ένας πρόχειρος οδηγός και δεν προσποιούμαστε ότι είναι αυστηρά επιστημονικά, ειδικά μια και δεν είχα προηγούμενη πείρα έρευνας.

Αποτελέσματα**Άσκηση (1)**

Η πρώτη παρατήρηση είναι αναμφισβήτητη. Όταν τους ζητήθηκε να ζωγραφίσουν έναν Σάξωνα, η μεγάλη πλειοψηφία (85%) του γκρουπ Α ζωγράφησε έναν άνδρα συγκρινόμενο με το (59%) του γκρουπ Β. Το πρώτο γκρουπ, περισσότερο απ' το δεύτερο, φαίνεται να συνέλαβε έναν άνδρα σαν το αρχετυπικό του συγκεκριμένου αυτού λαού στο παρελθόν.

Ο πίνακας Β είναι κατά κάποιον τρόπο πιο αποκαλυπτικός. Ο τίτλος "ένας Σάξωνας" χρησιμοποιήθηκε και από τα δύο γκρουπ για να απεικονίσει έναν άνδρα (ποτέ γυναίκα), ωστόσο περισσότερες χρησιμοποίησαν τον τίτλο από το γκρουπ Α (37%) παρά από το γκρουπ Β (15%). Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη ότι περισσότερες από το γκρουπ Β ονόμασαν την εικόνα ένας άνδρα "ένας άνδρας Σάξωνας" αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι είναι πιο ασθενές το φαινόμενο, ο Σάξωνας να οπτικοποιείται σαν άνδρας στα κορίτσια του γκρουπ Β. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον το γεγονός, ότι το δεύτερο αυτό γκρουπ, ενώ ζωγράφισε περισσότερες γυναίκες ήταν (τουλάχιστον όχι συνειδητά) διστακτικό να ονομάσει τις εικόνες αυτές "Μία Σάξωνας" και συνήθως πτλοφορούσαν τη γυναικεία τους εικόνα ως "Μία Σάξωνας γυναίκα" ή "Η ενδυμασία μιας Σάξωνας γυναίκας".

Έτσι, ενώ το δεύτερο γκρουπ έβλεπε συχνότερα μια γυναίκα σαν τμήμα του ιστορικού αυτού λαού, ωστόσο δεν έβλεπαν τη γυναίκα σαν πιθανό αρχέτυπο. Επιπλέον, η κατηγορία των ποικίλων τίτλων είναι σημαντική. Κάτω από τους τίτλους αυτούς όλοι στο γκρουπ Β σχετίζονταν με ενδυμασία Σαξώνων όπως λ.χ. "πώς ντύνονταν μία Σάξων γυναίκα" ή "Σάξωνας άνδρας με τοπική ενδυμασία" (και τα δύο γκρουπ ζωγράφισαν κατά τη διάρκεια του έτους δύο εικόνες στολών Σαξώνων. Μια ανδρική και μία γυναικεία, οι οποίες φαίνεται αποτέλεσαν τη βάση για πολλές από τις ζωγραφιές. Μια συνάδελφος παρατήρησε ότι ενώ η ανδρική φιγούρα ήταν πιο δύσκολη να ζωγραφιστεί, εντούτοις το επιχειρούσαν συνέχεια. Στο γκρουπ Α τρεις εικόνες ήταν αυτού του τύπου, ενώ οι άλλες πέντε ήταν σχετικές με τον πόλεμο με τίτλους όπως "Σάξωνας έτοιμος για μάχη" ή "Σάξωνας άνδρας ετοιμάζεται να πολεμήσει". Αν σκεφθεί κανείς ότι οι Σάξωνες πολεμιστές και οι μάχες δεν είχαν συζητηθεί ιδιαίτερα κατά τα μαθήματα, κι ότι καμία απ' το γκρουπ Β δεν ονόμασε έτσι την εικόνα της, το γκρουπ Α έχει μια φανερά πιο "ανδρική" και μάλιστα πολεμική εικόνα των Σαξώνων. Τέλος, οι εικόνες του γκρουπ Α εμφανίζονταν πιο πολεμικές και επιθετικές, για παράδειγμα, ενώ οι εικόνες και των δύο ομάδων φανερά αντλούνταν απ' την ομαδική τους δουλειά πάνω στην ενδυμασία και ενώ ζωγράφιζαν άνδρες με σπαθιά σε ίδιες αναλογίες, τα σπαθιά του γκρουπ Α ήταν έτοιμα να χρησιμοποιηθούν σαν όπλα ενώ του Β μοιάζουν περισσότερο σαν στοιχείο ενδυμασίας.

Άσκηση (2)

Στη δεύτερη άσκηση, όπου οι μαθήτριες τοποθέτησαν τον εαυτό τους σαν μέλος Σαξωνικού χωριού, το πιο αξιοσημείωτο αποτέλεσμα ήταν ότι στο πρώτο γκρουπ μόνο μια μαθήτρια διάλεξε τον γυναικείο ρόλο, ενώ όλες οι υπόλοιπες πρόβαλαν τον εαυτό τους σαν άνδρα. Στο γκρουπ Β 44% έγραψαν σαν άνδρες και 41% σαν γυναίκες. Αναλύοντας το περιεχόμενο αυτών των γραπτών κειμένων όρισα ως αρνητική αναφορά στο φύλο την προβολή στερεότυπων ρόλων των φύλων από τη μαθήτρια στο παρελθόν (όπου το ιστορικό υλικό δεν το στήριζε). Αντίθετα, ως θετικές αναφορές όρισα, τις μη-στερεοτυπικές αναφορές στηριζόμενες από τα ιστορικά στοιχεία. Μερικά παραδείγματα του πρώτου: "σήμερα εγώ θα ψωνίσω (άνδρας) μια και η γυναίκα μου είναι άρρωστη" ή "έχω να κάνω (άνδρας) όλη αυτή τη δουλειά για να βοηθήσω τη γυναίκα και την οικογένειά μου που δεν κερδίζουν σχεδόν τίποτα από μόνες τους". Η μόνη μαθήτρια στο γκρουπ Α που έγραψε σαν γυναίκα έγραψε "πλύθηκα, ντύθηκα κι έφαγα πριν αρχίσω τη δουλειά. Μετά δίνω σ' όλους τους Σάξωνες το πρωινό τους και μετά πλένω τα πάντα, π.χ. βρώμικες στολές. Ακόμα περιποιούμαι τους τραυματίες μετά από μάχες ... επιπλέον έχω να κάνω αρκετή δουλειά τρίβοντας πατώματα και κυρίως δουλειές στην κουζίνα...". Μια εικόνα υπηρέτριας σε ομάδα στρατιωτών εμφανίζεται εδώ με την αναφορά σε "όλους τους Σάξωνες". Αυτή η μαθήτρια μάλλον βλέπει τον εαυτό της σαν παρείσακτη στην ομάδα.

Όταν αφαιρέσαμε τις αρνητικές φιλετικές αναφορές από τις περιγραφές, δεν υπήρχε δραματική διαφορά μεταξύ των δύο γκρουπ, όμως υπήρχε διαφορά στην έμφαση, με τα γραπτά του γκρουπ Β να περιέχουν μία πιο πλήρη και λεπτή προσέγγιση στους ρόλους των φύλων, σε γραπτά που περιείχαν και ανδρικές και γυναικείες υποχρεώσεις (καθήκοντα). Για παράδειγμα "οι κόρες μου πηγαίνουν στους αγρούς και με βοηθούν (γυναίκα) και έτσι έχω περισσότερο χρόνο να κάνω άλλες εργασίες που πρέπει να κάνω. Πουλιάω ψωμί, πράγμα που μου αποφέρει περισσότερα χρήματα..." και "Λέγομαι Γουινάφριντ, είμαι χήρα και οργάνω τη γη. Το πρωί με βοηθά ο δεκαεξάχρονος γιός μου. Ακόμα φτιάχνω το ψωμί και το τυρί για να φάει η οικογένειά μου. Υφαίνω και ράβω ύφασμα για ρούχα".

Άσκηση (3)

Η τρίτη άσκηση, στην οποία οι μαθήτριες έπρεπε να αποφασίσουν αν ορισμένες ασχολίες ήταν αποκλειστικά ανδρικές ή γυναικείες ή μικτές, αποσκοπούσε σε καθαρότερο ορισμό του πως έβλεπαν οι μαθήτριες τις ασχολίες των ανδρών και γυναι-

κών στη μεσαιωνική περίοδο. Το γκρουπ Α φαινόταν να έχει μια πιο αυστηρά καθορισμένη εικόνα της φυλεκτικής διάκρισης της εργασίας, ενώ το γκρουπ Β ήταν πιο έτοιμο να απεικονίσει ορισμένες ασχολίες ως ανδρικές και γυναικείες, π.χ. η διδασκαλία, η αγροτική ή χειρωνακτική εργασία. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να εκτιμηθούν σαν ενδεικτικά μιας μεγαλύτερης εκμυσίωσης της γυναικείας συνεισφοράς στη μεσαιωνική κοινωνία. Η μικρότερη διαφορά μεταξύ των δύο γκρουπ στην άσκηση αυτή οφειλόταν πιθανώς στο ότι το υλικό της τάξης πάνω στη συνολική μεσαιωνική περίοδο, αν και δεν περιγράφει απαρτητά περισσότερες γυναίκες, φαίνεται να παρουσιάζει μεγαλύτερο εύρος ασχολιών των ανθρώπων της περιόδου αυτής, από ότι το υλικό πάνω στους Σάξωνες λ.χ. στοιχεία της αστικής και χωρικής ζωής, περιλαμβάνοντας έθιμα, αθλήματα, διασκεδαστικές κ.λπ. δίνοντας έτσι την ευκαιρία στις μαθήτριες να βρουν μεγαλύτερο πεδίο για να περιλαμβάνει γυναικείες εμπειρίες.

Συμπεράσματα

Παρά το μικρό αριθμό παιδιών που έλαβαν μέρος στο πείραμα, την περιορισμένη ακτίνα και την έλλειψη ερευνητικής εμπειρίας της δασκάλας, πιστεύω ότι μπορούν να εξαχθούν μερικά γενικά συμπεράσματα. Πρώτον, όπου μια ομάδα διδάσκει ιστορία, η οποία δεν επιχειρεί να παρουσιάσει ένα θετικό πορτραίτο της γυναικείας συνεισφοράς, τα παιδιά είναι πιθανότερο να συλλάβουν μια ιστορική ομάδα του παρελθόντος σαν αντιπροσωπευόμενη από αντρική φιγούρα (στην περίπτωση αυτή των Σαξόνων από μία αντρική φιγούρα πολεμιστή) παρά από γυναίκα. Ακόμη κι εκεί όπου ακολουθήθηκε μια πιο ισορροπημένη προσέγγιση, αυξήθηκε μεν η συχνότητα των γυναικείων μορφών, όχι όμως σε βαθμό που να εμφανίζονται ως σύμβολα της συνολικής ιστορικής ομάδας. Για παράδειγμα, το γκρουπ Β ζωγράφισε συχνότερα γυναικεία φιγούρα, όμως ονομάζοντας την "Μία Σάξων γυναίκα" αντί "Μία Σάξων" έδειξε ότι δε θεωρούσε τη φιγούρα της ως γενική.

Δεύτερον, τα κορίτσια σ' αυτή την περίπτωση συνηθίζουν να τοποθετούν τον εαυτό τους σε ανδρικό ρόλο όταν τους ζητείται να προβάλουν τον εαυτό τους στο παρελθόν. Αυτό έχει επιπτώσεις στην εξέλιξη των ικανοτήτων τόσο των αγοριών, όσο και των κοριτσιών, να τοποθετούν τον εαυτό τους στη θέση άλλου γεγονότος που έχει σημαντικό αντίκτυπο για το μέλλον, μια και από τη μικρή μου εμπειρία γνωρίζω ότι τα αγόρια, ενώ δεν αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο να παίξουν ανδρικούς ρόλους, συνήθως έχουν μεγάλα προβλήματα να υιοθετήσουν γυναικείους ρόλους.

Τρίτον, όπου η γυναικεία εμπειρία δεν είναι τμήμα της διδασκαλίας της ιστορίας, τα παιδιά φαίνεται να μεταφέρουν σύγχρονους στερεότυπους φυλετικούς ρόλους σε παλιότερες κοινωνίες και μάλιστα με ευκολία, αφού φαίνεται ότι θεωρούν αυτούς τους ρόλους καθολικούς και αναλλοίωτους. Έτσι, κάθε κενό που αφήνει ο δάσκαλος σε σχέση με ρόλους των φύλων στο παρελθόν, γεμίζει γρήγορα με εικόνες που λαμβάνονται από αλλού.

Τέλος, αν είχα χρόνο, θα ήθελα να αναλογιστώ αν η αντίληψη των φύλων από τα παιδιά σήμερα έχει επηρεαστεί καθ' οιονδήποτε τρόπο από την επίδοση κάποιας ιστορικής ιδέας. Μια δοκιμαστική ένδειξη ελήφθη από μια τελευταία άσκηση, στην οποία ζήτησα από τις μαθήτριες να αναφέρουν τέσσερις εργασίες τις οποίες θα έκαναν οι Σάξωνες και οι μετέπειτα μεσαιωνικές γυναίκες, και άλλες έξι που θα έκαναν οι σημερινές γυναίκες. Από τους καταλόγους των σημερινών εργασιών των δύο γκρουπ, άθροισα εκείνες που θεωρήσα ως λιγότερο συνηθισμένες, όπως πυροσβέστρια, δημοσιογράφος και καλλιτέχνης το 5% των εργασιών του γκρουπ Α ήταν λιγότερο συνηθισμένες σε σχέση με το 8% του γκρουπ Β. Πιθανόν αυτό μπορεί να ερμηνευτεί σαν ένδειξη θετικότερης άποψης της γυναικείας προοπτικής, όπως εμφανίστηκε στο γκρουπ Β.

ΦΑΚΕΛΟΣ

2^{ος} Υποφάκελος

Διδακτικές Παρεμβάσεις

- 2.1 Το μάθημα της Ιστορίας στο Λύκειο
(Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή)
- 2.2 Παράδειγμα διδασκαλίας της Ιστορίας με επίκεντρο
τις γυναίκες (Α. Δαλακούρα)

2.1. Η Ιστορία στο Λύκειο

Β. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΪΜΤΖΗ

Στα σχολικά βιβλία της Ιστορίας του Λυκείου συναντά κανείς τα προβλήματα εκείνα που επέτρεψαν στις φεμινίστριες να μιλήσουν για αποκλεισμό των γυναικών από την Ιστορία της Ανθρωπότητας. Είναι εμφανές ότι η Ιστορία που διδάσκεται στο σχολείο είναι η Ιστορία των πολέμων και της πολιτικής, η Ιστορία δηλαδή της δημόσιας σφαίρας, στην οποία έδρασαν κατεξοχήν οι άνδρες ανά τους αιώνες. Στην περιγραφή αυτή οι γυναίκες σπάνια αναφέρονται, συνήθως τοποθετούνται μαζί με τα παιδιά και τους γέροντες στο συνοθύλευμα που αποκαλείται με μια λέξη "τα γυναικόπαιδα" και γενικά αποσιωπάται η συμμετοχή και η συμβολή τους στη δημιουργία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Ανάλυση των βιβλίων Ιστορίας του Λυκείου

- Ως προς τις έννοιες "πολίτης" και "ιδιότητα του πολίτη"

Ανεξάρτητα από την ιστορική εποχή στην οποία αναφέρονται, σε κανένα από τα βιβλία Ιστορίας του Λυκείου δεν ορίζεται η έννοια της ιδιότητας του πολίτη πέρα από την ανδρική δημόσια σφαίρα. Είναι σαφές ότι πολίτης είναι αυτός που συμμετέχει στα κοινά, είτε με την ψήφο του, είτε με την προσωπική του εμπλοκή στη δημόσια ζωή, ο πολιτικός, ο άρχοντας, ο στρατιώτης, ο εργαζόμενος. Και επειδή οι γυναίκες, ιστορικά, τα τελευταία μόνο χρόνια απέκτησαν τέτοιου είδους δυνατότητες και δικαιώματα, είναι φανερό ότι τα χαρακτηριστικά του πολίτη δεν αποδίδονται σ' αυτές.

Στα παρακάτω αποσπάσματα διάχυτη είναι η εντύπωση ότι διαμορφωτές της ιστορίας είναι οι άνδρες :

"Η γένεση της πόλης κατά τον Αριστοτέλη.

Πρώτα-πρώτα λοιπόν είναι αναγκαίο να συνδυαστούν εκείνοι που δεν μπορούν να μη συνυπάρχουν, όπως συμβαίνει με το θηλυκό και το αρσενικό, που πρέπει να ενωθούν για την αναπαραγωγή του είδους, και όπως συμβαίνει με αυτό που από τη φύση του έχει την ικανότητα να άρχει και αυτό που έχει την ικανότητα να άρχεται, πρέπει να ενωθούν για τη διατήρηση και των δύο... Από τις δύο λοιπόν αυτές ενώσεις [δηλ. του αρσενικού με το θηλυκό και του δεσπότη με το δούλο] σχηματίστηκε η πρώτη οικογένεια... και από την πρώτη ένωση περισσότερων οικογενειών σχηματίστηκε η κώμη για την ικανοποίηση και άλλων αναγκών εκτός από τις καθημερινές... Και η ένωση που σχηματίζεται από περισσότερες κώμες αποτελεί την τέλεια πόλη." (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Α' Λυκείου, σελ. 16)

"Ο αυτοκράτορας με την οικογένειά του και την Αυλή του είναι η κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Ακολουθούν οι παλατιανοί αξιωματούχοι, οι αξιωματούχοι της εκκλησίας και οι δυνατοί, όπως λέγονταν οι πλούσιοι γαιοκτήμονες. Οι άρχοντες -αριστοκρατία πλούτου- είναι οι κοινωνικά προνομιούχοι. Οι λαϊκές τάξεις, αστικός και γεωργικός πληθυσμός αποτελούν τη βάση της πυραμίδας" (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου)

"Η βυζαντινή κοινωνία ήταν κοινωνία ανισότητας. Υπάρχει στο Βυζάντιο ανισότητα στην απολαβή των αγαθών, στην κατανομή υποχρεώσεων και στα δικαιώματα..." (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου, σελ. 122)

"Η βυζαντινή κοινωνία ήταν δομημένη σύμφωνα με τις αντιλήψεις της απολυταρχίας με αυστηρή ιεραρχία και συγκεντρωτισμό της εξουσίας. Η ταξική διάκριση στηρίζονταν στον πλούτο, τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και τη δύναμη του αξιώματος" (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου, σελ. 123)

- Πώς σχετίζεται το φύλο με την ιδιότητα του πολίτη;

Στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, το φύλο ενός πολίτη ορίζεται και οριοθετείται κατ' επανάληψη στο αρσενικό γένος. Σχεδόν όλα τα βιβλία αναφέρονται σε δικαιώματα που αφορούσαν αποκλειστικά τους άνδρες, εφόσον αυτοί είχαν στα χέρια τους την οικονομική και πολιτική ζωή. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις που αναφέρονται γυναίκες να συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα. Είναι οι περιπτώσεις των επωνύμων γυναικών, βασιλισσών και αυτοκρατειρών, που τα ιστορικά γεγονότα τις έφεραν στο προσκήνιο της δημόσιας ζωής και σε θέσεις τις οποίες μόνο ως εξαιρέσεις καταλαμβάνουν ιστορικά οι γυναίκες.

Σημαντικά δικαιώματα για τα οποία γίνεται λόγος και τα οποία είναι σαφώς συνδεδεμένα με το αρσενικό φύλο μονάχα, είναι τα εξής:

- Το δικαίωμα της καλλιέργειας του κτήματος, που εξασφάλιζε πλήρη πολιτικά δικαιώματα στο μέλος της κοινωνικής ομάδας κατά την αρχαία εποχή, π.χ. "Οι φτωχοί ήταν υποδουλωμένοι στους πλουσίους, όχι μόνο οι ίδιοι αλλά και οι γυναίκες τους και τα παιδιά τους" (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου, σελ. 96)
- Δικαιώματα πολιτικής-δικαστικής εξουσίας στην αρχαία Αθήνα και Σπάρτη (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου, σελ. 90-96)
- Πολιτικά δικαιώματα που αποκτούσαν οι Σπαρτιάτες όταν κατατάσσονταν στο στρατό π.χ. "οι Σπαρτιάτες αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα μόνο όταν κατατάσσονταν στο στρατό..." (Θεματική Ιστορία, Α' Λυκείου, σελ.99)
- Δικαίωμα να παρακολουθεί κανείς θέατρο ή τους Ολυμπιακούς Αγώνες στην Αρχαία Αθήνα
- Το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι
- Το δικαίωμα να είναι ελεύθεροι
- Το δικαίωμα του ανθρώπου για εργασία.

Γυναικεία δικαιώματα διευκρινίζονται μόνο στο βιβλίο της Σύγχρονης και Νεότερης Ιστορίας, όπου γίνεται λόγος για τα εξής:

"Εκτός από τις διάφορες κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις στο πρόγραμμα του Σ.Κ.Α. (1911) προβάλλονται για πρώτη φορά και αιτήματα που αφορούν στα δικαιώματα της γυναίκας". (Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Γ' Λυκείου, σελ. 32).

"Αποσπάσματα από το πρόγραμμα του Σ.Κ.Α. (Σοσιαλιστικό Κίνημα Αθηνών): Το δικαίωμα της ψηφοφορίας και της εκλογής σε άνδρες και γυναίκες. Το εκλογικό σύστημα της αναλογικής αντιπροσωπείας. Το δικαίωμα στις γυναίκες να διορίζονται υπάλληλοι του Κράτους. Την κατάργηση όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα της γυναίκας και του νόθου παιδιού" (Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Γ' Λυκείου, σελ. 32).

"Όλοι, χωρίς εξαιρέσει, έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα. Η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά..." (Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Γ' Λυκείου, σελ. 89).

Το σημαντικότερο πρόβλημα πάντως, δεν είναι η έλλειψη αναφορών εκ μέρους των συγγραφέων σε γυναικεία δικαιώματα -τα οποία άλλωστε ήταν ελάχιστα σε παλιότερες εποχές. Περισσότερο κάνει εντύπωση το γεγονός ότι δεν διευκρινίζουν

ότι τα δικαιώματα στα οποία αναφέρονται είναι δικαιώματα που απολάμβαναν αποκλειστικά οι άνδρες. Δεν είναι σαφές αν η παράλειψη αυτή γίνεται από αμέλεια, άγνοια ή από κάποια σκοπιμότητα. Αυτό που είναι σαφές είναι ότι με τη χρήση του όρου "πολίτης" αποσιωπούν το γεγονός ότι μόνο οι άνδρες είναι πολίτες, διαπράττοντας έτσι διπλό ιστορικό λάθος. Από τη μια μεριά, δεν δίνουν πληροφορίες για την πραγματική θέση των γυναικών στις διάφορες εποχές και από την άλλη αφήνουν τη νεότερη γενιά σε μια ιστορική πλάνη, δίνοντάς της την εντύπωση ότι ο όρος πολίτης συμπεριλαμβάνει και τις γυναίκες.

Το πιο χαρακτηριστικό σημείο αυτής της παραπλάνησης αφορά απόσπασμα από το βιβλίο της Ιστορίας της Γ' Λυκείου στο οποίο γίνεται λόγος για το πρώτο Ελληνικό Σύνταγμα που ψηφίσθηκε κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας εναντίον των Τούρκων το 1822. Το σύνταγμα αυτό χαρακτηρίζεται ως **"το πιο δημοκρατικό της Ευρώπης, γιατί έδινε δικαίωμα ψήφου χωρίς διακρίσεις σε όλους τους Έλληνες πολίτες"**. Είναι γνωστό ότι οι γυναίκες στην Ελλάδα απέκτησαν δικαίωμα ψήφου μόνο το 1953, στους μαθητές και τις μαθήτριες όμως δημιουργείται η εντύπωση ότι τους είχε παραχωρηθεί ήδη από το 1822.

- Πώς παρουσιάζονται οι αγώνες των γυναικών για την ισότητα;

"Γυναικείο Κίνημα: Διαδήλωση γυναικών για την ίση μεταχείριση ανδρών-γυναικών. Οι γυναίκες της φωτογραφίας απαιτούν εξίσωση των μισθών τους με εκείνους των ανδρών. Η γυναίκα ασχολείται όλο και περισσότερο με τα λεγόμενα "ανδρικά επαγγέλματα". (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ' Λυκείου.)

Ένα θέμα τόσο σημαντικό όσο οι αγώνες που έκαναν οι γυναίκες προκειμένου να καταξιωθούν ισότιμα με τους άνδρες σε όλους τους τομείς, στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο, εμφανίζεται ελάχιστα στα βιβλία της ιστορίας του Λυκείου. Παρόλο που οι κοινωνικές ανισότητες και οι αγώνες για την κατάκτηση δικαιωμάτων ενδιαφέρουν ως ιστορικό αντικείμενο, οι αγώνες των γυναικών θίγονται μόνο με εικόνες και τη μορφή υποσημείωσης, επικυρώνοντας έτσι πως το **"γυναικείο ζήτημα"** παραμένει γυναικείο και δεν αποτελεί συνολικό ζήτημα και αντικείμενο μάθησης.

Πουθενά στα βιβλία δεν σχολιάζονται οι αλλαγές που προκάλεσαν οι αγώνες των γυναικών για την ισότητα στις σχέσεις των φύλων και στη βελτίωση της θέσης τους σε όλες τις σφαίρες και τα επίπεδα ύπαρξης. Έτσι ο μαθητής/τρια χάνει την ευκαιρία να πληροφορηθεί για την ενεργητικότητα και τη μαχητικότητα των γυναικών και ουσιαστικά για το γεγονός ότι οι γυναίκες διεκδικούσαν κάτι το οποίο τους ανήκε ως πολίτιδες δημοκρατικών κοινωνιών. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η διασπλιδή παρουσίαση του αγώνα των γυναικών για ισότιμη μεταχείρισή τους στα κείμενα των πηγών του Εγχειριδίου της Β' Λυκείου, "Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη", σελ.128-130.

- Ποια γυναικεία πρότυπα παρουσιάζουν τα βιβλία;

"Το μεγαλύτερο μέρος της Ιστορίας έχει γραφτεί από άνδρες, για άνδρες και σε σχέση με άνδρες." Η ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία αντικατοπτρίζει την άποψη κάποιου και την κρίση του για τη σπουδαιότητα των γεγονότων του παρελθόντος. Ακόμη κι όταν η έμφαση δίνεται σε δεξιότητες, αξίες, ιδέες, συμπεριφορές (και όχι την πολιτική, τον πόλεμο και την τεχνολογία που αποτελούν τα προσφιλή θέματα των ιστορικών), οι γυναίκες συχνά παρουσιάζονται σε στερεότυπα, αγνοούνται ή λείπουν. Οι γυναίκες εισβάλλουν όπου συνδέονται με την πολιτική ιστορία (π.χ. Ελισάβεθ Α'), μέσω αγώνων χειραφέτησης, ή λόγω του εξαιρετικού τους έργου (π.χ. Μαρί Κιουρί).

Καθώς τα βιβλία της ιστορίας στοχεύουν στην περιγραφή ιστορικών γεγονότων και σημαντικών πολιτικών προσώπων όπου οι γυναίκες απουσιάζουν, η παρουσίαση των γυναικείων προτύπων περιορίζεται μόνο στους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας - μητέρα, σύζυγος, νοικοκυρά. Σταδιακά στους ρόλους αυτούς εντάσσεται και η εμφάνιση της γυναίκας ως εργάτριας και σπανιότερα αγωνίστριας. Τα πιο χαρακτηριστικά επαγγέλματα που θεωρούνται και παρουσιάζονται από τι εγχειρίδια ως αποκλειστικά γυναικεία είναι της δασκάλας, της νοσοκόμας, της εργάτριας. Έτσι δίνεται στους μαθητές/τρια η εντύπωση ότι οι επιλογές και οι επαγγελματικές φιλοδοξίες των γυναικών θα πρέπει να είναι περιορισμένες καθώς δε υπάρχει δυνατότητα για άλλη καριέρα.

Όνόματα γυναικών που έχουν θέση στην ιστορία, όπως αυτών της Ελισάβετ Α', της Μαρίας των Μεδίκων, της Αικατερίνης Β' της Μεγάλης, αναφέρονται από δύο ίσως φορές το καθένα, σε εγχειρίδια τετρακοσίων περίπου σελίδων (αξιοσημείωτη είναι η απουσία κάθε γυναικείας παρουσίας από τα εγχειρίδια ιστορίας της Α' Λυκείου) και κοσμούνται πάντα από τίτλους και χαρακτηρισμούς ώστε ο μαθητής/τρια, να τις γνωρίζει ετεροπροσδιοριζόμενες ως "βασιλίσα της Ισπανίας Ισαβέλλα κόρη του Ιωάννη Β' της Καστίλης", "Μαρία των Μεδίκων σύζυγος του βασιλιά της Γαλλίας Ερρίκου Δ', μητέρα του διαδόχου Λουδοβίκου ΙΓ'", "η σύζυγος του Μάο" κ.ά.

Στα κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας γυναικεία πρόσωπα δεν υπάρχουν καθώς οι ήρωες και τα πολιτικά πρόσωπα στην Ελλάδα είναι αποκλειστικά άνδρες, τουλάχιστον ως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γυναίκα συμπεριλαμβάνεται μονάχα σε αναφορές πολιτών ειδικής κατηγορίας (όπως "χήρες", "αδύναμοι", "βασανισμένοι", "μόνες στρατιωτών" κ.ά.) ή πολιτών δεύτερης-βοηθητικής χρηστικότητας και συνδέεται με καθετί που μπορεί να την παρουσιάσει ως συμπαθή ή αδύναμη με παθητικό και όχι ενεργητικό κοινωνικό ρόλο. Οι γυναίκες εμφανίζονται ακόμη στα κείμενα και τις πηγές, είτε ως άξιες να μάθουν γράμματα, είτε ως προστατευόμενες από την Πολιτεία, είτε ως "κλαίουσες και συγκινημένες" (Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Γ' Λυκείου).

Έντονη είναι παρουσία της γυναίκας στην τέχνη, συνήθως όμως στο ρόλο του αντικειμένου και όχι του δημιουργού, ακόμη και στις αναφορές λογοτεχνιών. Ενεργητική παρουσία έχουμε μόνο από ηθοποιούς ή χορεύτριες (π.χ. Βέμπο, Κοτοπούλη, Παξινού). Εκεί που επίσης συναντούμε τη "γυναίκα" σε ικανοποιητικό βαθμό είναι στην εικονογράφηση των Εγχειριδίων (Β' και Γ' Λυκείου), όπου όμως οι γυναίκες υπάρχουν, είτε στο περιβάλλον των ανδρών της εικόνας, είτε ως αντικείμενα αισθητικής έμπνευσης και δημιουργίας των καλλιτεχνών, είτε ως πρόσωπα σε δεύτερους, βοηθητικούς ρόλους.

- Η χρήση της γλώσσας

Το αρσενικό γένος είναι αυτό που κατεξοχήν χρησιμοποιείται στα βιβλία. Στα πλαίσια της πολύ εύκολης λύσης ότι στη γραμματική το αρσενικό υπερισχύει των άλλων δύο γένων και τα υπονοεί, γενικεύεται η χρήση του, ακόμη και όταν υπάρχει φόβος να δημιουργηθούν παρεξηγήσεις. Το αρσενικό λοιπόν εκπροσωπεί το θηλυκό, το περιέχει και το υποκαθιστά, δηλαδή το αποσιωπεί. Έτσι, συναντάμε στα εγχειρίδια "τον πολίτη, τον δούλο, τον ελεύθερο, τον άρχοντα, τον επιστήμονα, τον καλλιτέχνη, τον Αθηναίο, το Βάρβαρο, τον αριστοκράτη, τον πιστό" κι ακόμη συχνότερα "τον άνθρωπο".

Το σημαντικότερο είναι ότι αυτή η σύγχυση της ταυτότητας, η αναγνώριση και η αυτοαναγνώριση των γυναικών στο επικρατέστερο γένος, γίνεται ασυνείδητα και περνάει τελείως απαρατήρητη καθώς διαβάζουμε:

“... οι νέοι επιτίθενται εναντίον όλων εκείνων που στα μάτια τους αντιπροσωπεύουν αυτήν την κοινωνία, είτε είναι δημιουργήματα (εστιατόρια, καταστήματα) είτε άνθρωποι (αστυνομικοί, πολιτικοί άνδρες, καθηγητές)” (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ Λυκείου, σελ. 39).

Μέσα στις λέξεις και σε ολόκληρη τη γλώσσα η ανισότητα είναι προϊόν της παράδοσης και αποτέλεσμα των ιδεών για τα φύλα. Η λανθάνουσα σεξιστική γλώσσα που χρησιμοποιείται, ή απλά δεν αποφεύγεται, στις Οδηγίες του Υπουργείου Παιδείας που απευθύνονται σε “εκπαιδευτικούς”, στα προλογικά σημειώματα των συγγραφέων των σχολικών εγχειριδίων που απευθύνονται στους “μαθητές”, και τέλος τα ίδια τα σχολικά εγχειρίδια, που αποτέλεσαν το αντικείμενο της μελέτης μας, καθιστά αδιόρατα και ασυνείδητα παρούσα την άνιση παρουσία των γυναικών. Αυτή η ασυνείδητη και αδιόρατη παρουσία της ανισότητας στην πράξη της καθημερινής μας ομιλίας, είναι με τη σειρά της διαπλαστική των ιδεών, εφόσον επηρεάζει και διαμορφώνει τις ιδέες των μαθητών για τα φύλα.

Τέλος, χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ακόλουθου ορισμού της λέξης “Γένος” όπως εμφανίζεται στο γλωσσάρι των ειδικών όρων στο βιβλίο “Θεματική Ιστορία, Α’ Λυκείου”.

“Γένος: Τα μέλη μιας ή περισσότερων οικογενειών που “εξ αρρενογονίας” κατάγονταν από έναν κοινό πρόγονο” (Θεματική Ιστορία, Α’ Λυκείου).

- Ποιες είναι οι απόψεις των συγγραφέων των βιβλίων και των επιστημόνων που αναφέρονται στα βιβλία για τις γυναίκες;

Στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας, απόψεις ειδικών επιστημόνων για την εξέλιξη της γυναίκας στην κοινωνία δεν παρουσιάζονται ιδιαίτερα καθώς η “γυναίκα” φαίνεται να απουσιάζει από τις κοινωνικές δομές της αρχαιότητας έως και τις σημερινές. Κάποιες απόψεις συγγραφέων για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία έχουμε μόνο για την αρχαία εποχή :

“Ο Ευριπίδης στις τραγωδίες του προβάλλει καθαρά το πρόβλημα της θέσης της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία της εποχής του” (Θεματική Ιστορία, Α’ Λυκείου, σελ.28).

Οι συγγραφείς των εγχειριδίων της Ιστορίας του Λυκείου είναι άνδρες (εξάφραση αποτελεί μία γυναίκα η κα Ξ. Οικονομοπούλου, η οποία συμμετέχει στην ομάδα των συγγραφέων του εγχειριδίου της Γ Λυκείου “Θέματα...”). Τα 3 μάλιστα εγχειρίδια “Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη” της Α’ Β’ και Γ Λυκείου” έχουν γραφτεί από την ίδια ομάδα. Οι απόψεις τους για τη θέση της γυναίκας και τα δικαιώματά της δεν γίνονται σαφείς καθώς λείπουν οι σχετικές αναφορές. Ακόμη, οι επιστήμονες στους οποίους παραπέμπουν οι συγγραφείς, είναι κυρίως άνδρες.

Οι απόψεις των συγγραφέων των βιβλίων σχετικά με τη θέση και την εξέλιξη των γυναικών είναι “ασαφείς και θολές”. Στο εγχειρίδιο “Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη” της Γ Λυκείου, στο οποίο η γυναίκα παρουσιάζεται περισσότερο σε σχέση με τα άλλα εγχειρίδια, διαβάζουμε:

“Η συνειδητοποίηση αυτών των προβλημάτων αλλά και άλλων (όπως το πρόβλημα της ειρήνης, των εξοπλισμών, της θέσης της γυναίκας στη σημερινή κοινωνία, του σεβασμού των ιδιαιτεροτήτων του κάθε ανθρώπου) γέννησε μια βαθιά κοινωνική, ηθική και πνευματική κρίση στους κόλπους των ανεπτυγμένων τεχνολογιών” (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ Λυκείου, σελ. 390).

- Πώς παρουσιάζεται η προσφορά των γυναικών στην ιστορία της ανθρωπότητας;

Η προσφορά των γυναικών στην Ιστορία της ανθρωπότητας σαφώς δεν αποτελεί αντικείμενο των συγκεκριμένων βιβλίων, καθώς, όπως είπαμε, Ιστορία είναι ό,τι διαδραματίζεται στην ανδρική δημόσια σφαίρα. Έτσι, καθώς δεν επιχειρείται καμιά διεύρυνση της Ιστορίας στην ιδιωτική σφαίρα, η συμμετοχή των γυναικών στη διαμόρφωση του ανθρώπινου πολιτισμού αποσιωπάται. Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες αναφέρεται η συμμετοχή των γυναικών έχουν σχέση πρώτον, με τους αγώνες ανεξαρτησίας ή υπεράσπισης της πατρίδας και, δεύτερον, με πνευματική και καλλιτεχνική δημιουργία.

Στην πρώτη περίπτωση, είναι σαφές ότι οι γυναίκες δεν εμφανίζονται ως πρωταγωνίστριες στους αγώνες αυτούς, αλλά ως άξιες συμπαράστατες, που προξενούν τον θαυμασμό και την απορία. Οι γυναίκες βοηθούν τους άνδρες, προσφέρουν ηθική συμπαράσταση, περιποιούνται τους τραυματίες και γενικά δεν ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά γυναικεία τους χαρακτηριστικά. Εξάιρεση αποτελούν δύο δισέλιδα "Η Ελληνίδα στον Αγώνα" καθώς και "Γυναίκες στην Αντίσταση", τα οποία περιγράφουν και προβάλλουν την προσφορά των γυναικών στον πολύ σημαντικό αγώνα των Ελλήνων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ("Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη", Γ' Λυκείου) χωρίς να υποβιβάζεται ή να αντιμετωπίζεται η προσφορά αυτής ως συμπληρωματική ή δευτερεύουσα. (Εντύπωση βέβαια προκαλεί το γεγονός ότι όλες αυτές οι αναφορές αποτελούν μέρος από τις πηγές και όχι από το κύριο κείμενο των εγχειριδίων). Στην εικονογράφηση του ίδιου κεφαλαίου υπάρχουν εικόνες γυναικών που πλέκουν για το στρατιώτη στα μετόπισθεν.

Στη δεύτερη περίπτωση ανήκουν οι ελάχιστες γυναίκες δημιουργοί, πολιτικοί και επιστήμονες, όπως είναι η Βασίλισσα Ελισάβετ, και η Μαρία Κιουρί:

"Η Ελισάβετ ενίσχυσε τη βασιλική εξουσία στην Αγγλία... Η επέμβαση της Ελισάβετ υπήρξε το ίδιο ενεργός και στην οικονομική ζωή. Ενθάρρυνε τις εξερευνησεις, επιχορήγησε τις επιχειρήσεις" (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Α' Λυκείου, σελ. 80).

"Στα 1902 η Μαρία Κιουρί κατορθώνει να απομονώσει 1/10 του γραμ. καθαρό ράδιο" (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Α' Λυκείου, σελ. 188).

- Φύλο, εθνικισμός και ενωμένη Ευρώπη

"Ο Ρήγας είναι μια παμβαλκανική πολιτική φυσιογνωμία, η οποία συνέλαβε το σχέδιο να εξεγείρει όλους του υπόδουλους λαούς της Βαλκανικής εναντίον τους κοινού τυράννου, των Τούρκων. Πρώτος αυτός ανέλαβε την ιδέα μιας παμβαλκανικής ομοσπονδίας με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο που θα αντικαθιστούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία." (Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Α' Λυκείου)

Οι όροι "εθνική συνείδηση", "ελληνισμός", "έθνος", "γένος των Ελλήνων", "αναγέννηση του Ελληνισμού", "αφύπνιση της εθνικής συνείδησης", "μητέρα πατρίδα", κ.ά. αναφέρονται σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια. Το ελληνικό στοιχείο είναι κυρίαρχο παντού και η έννοια του έθνους φαίνεται να οριοθετεί τα πλαίσια της ιστορικής γνώσης που θα λάβει ο πομπός μαθητής/τρια. Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας που διδάσκεται αφορά την ιστορία της χώρας μας και των υψηλών δημιουργιών και στόχων της. Βέβαια αυτή η ίδια έννοια του έθνους μένει ασαφής και ακαθόριστη όσον αφορά τα φύλα. Έτσι κι αλλιώς οι έννοιες "γένος", "φύλο", "Ελληνας", δεν παραπέμπουν σε γυναίκες.

2.2. Παράδειγμα διδασκαλίας της Ιστορίας με επίκεντρο τις γυναίκες

Α. ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

Εισαγωγή

Το μάθημα της Ιστορίας γενικά δεν προσφέρεται ιδιαίτερα για παρεμβάσεις αυτού του είδους, καθώς η Ιστορία, ως αντικείμενο διδασκαλίας, αλλά και ως αποτέλεσμα της επιστημονικής μελέτης και έρευνας, παρουσιάζεται ως γέννημα - δημιουργήματα των ανδρών. Οι αναφορές στο γυναικείο φύλο, όταν γίνονται, είναι έξω από την οπτική της στοιχειοθέτησης του ιστορικού γεγονότος και εντάσσονται στο πλαίσιο της βίωσης των αποτελεσμάτων της ιστορικής δράσης. Η γυναίκα, δηλαδή, στην Ιστορία διατηρεί τον παραδοσιακό της ρόλο, της μητέρας της καρτερικής στον πόνο, της συζύγου δορυφόρου - εμπυχωτή του άνδρα, χωρίς κοινωνικο-πολιτική δράση. Μάλιστα, και η περιθωριακή ακόμη αυτή αναφορά γίνεται μόνο στις πηγές που παρατίθενται στο κάθε κεφάλαιο και όχι στο ίδιο το κείμενο της Ιστορίας, στο οποίο συνήθως δίδεται προσοχή από το μαθητή/τρια και πολλές φορές και από αυτόν τον διδάσκοντα/ουσα.

Ακόμη και όταν οι γυναίκες ως μονάδες έχουν ηγετικό ρόλο (π.χ. Ρόζα Λούξεμπουργκ, Ίντρα Γκάντι κ.λπ.), δεν υπάρχει μεγαλύτερη αναφορά σ' αυτές από τη μνημόνευση του ονόματός τους (π.χ. Ρόζα Λούξεμπουργκ, σελ. 141 του βιβλίου).

Στην περίπτωση λοιπόν που ο/η διδάσκων/ουσα θελήσει να διευρύνει την οπτική κάτω από την οποία δίνονται τα ιστορικά γεγονότα και να εντάξει σ' αυτή και το ρόλο της γυναίκας, πρέπει να στηριχθεί κυρίως στο συμπληρωματικό υλικό των πηγών και των εικόνων, που παρέχει το σχολικό εγχειρίδιο, καθώς και σε υλικό που ο ίδιος/α θα προσκομίσει.

Ο βαθμός δυσκολίας της παρέμβασης στο συγκεκριμένο μάθημα είναι μικρότερος σε σχέση με άλλα μαθήματα (π.χ. διδασκαλία αρχαίων ελληνικών), καθώς τα στοιχεία που θα προστίθενται για το ρόλο της γυναίκας θα αφορούν αυτά καθαυτά τα ιστορικά γεγονότα που εξιστορούνται και δεν θα αποτελούν απλά υλικό βάσης για τη θεμελίωση μιας διευρυμένης οπτικής γωνίας στην οποία θα μπορούν να χωρούν και τα δύο φύλα ως παραγωγοί και αποδέκτες των ιστορικών γεγονότων, πράγμα που απαιτεί μεγαλύτερη ευελιξία από τον διδάσκοντα/ουσα και προσεκτικότερο χειρισμό της διδασκόμενης ενότητας.

Περιεχόμενα διδασκαλίας και προτάσεις μεθόδευσης της διδασκαλίας της γ' ενότητας

Αφού γίνει η σύνδεση με την προηγούμενη ενότητα, με την υπενθύμιση των κυριότερων αντιστασιακών οργανώσεων, της πολιτικής τους εποπτείας και των σκοπών τους, θα αρχίσει η επεξεργασία της γ' ενότητας, «Αγώνας στα βουνά και στις πόλεις» του κεφαλαίου αυτού.

Αρχικά μπορεί να ζητηθεί από τους μαθητές/τριες να παρατηρήσουν τις εικόνες του βιβλίου τους (σσ. 277, 283, 284, 285, 286), που αναφέρονται σε ομαδικές εκτελέσεις ελλήνων πολιτών και σε ξεκλήρισμα ολόκληρων χωριών (δύο από αυτές τις εικόνες παρουσιάζουν την εκτέλεση ελληνίδων γυναικών), για τη δημιουργία κινητρου μάθησης, αλλά και για να καταστεί από αντιληπτή η αιτιολόγηση που θα ακολουθήσει για την απόφαση ένοπλου αγώνα κατά των δυνάμεων κατοχής.

Στη συνέχεια, ο/η εκπαιδευτικός θα αναφερθεί εκτενέστερα στα γεγονότα των πρώτων ομαδικών εκτελέσεων στα χωριά του Δοξάτου Δράμας, Μεσόβουνου Πτολεμαΐδας, Κλειστού, Κυδωνίας και Αμπελόφυτου Κιλκίς (όπως και άλλων περιπτώσεων που δεν αναφέρονται στο σχολικό εγχειρίδιο π.χ. Κερδύλλων Σερρών, Θεσσαλονίκης), τονίζοντας πως γεγονότα παρόμοια χαρακτήρισαν όλη την περίοδο της κατοχής και συνετέλεσαν στο να καταστεί κοινή συνείδηση πως μόνο με ένοπλο αγώνα ήταν δυνατό να αντιμετωπιστούν οι δυνάμεις κατοχής.

Πίνακας 1. Ομαδικές εκτελέσεις αγάχων σε αντίποινα

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΤΟΠΟΣ
28/29 Σεπτεμβρ. 1941	3000 άνδρες	Δοξάτο Δράμας
24 Οκτωβρίου 1941	όλων των ανδρών	Μεσόβουνο Πτολεμαΐδας
>> >> >>	>> >> >>	Κλειστό Κιλκίς
>> >> >>	>> >> >>	Κυδωνίες Κιλκίς
>> >> >>	>> >> >>	Αμπελόφυτο Κιλκίς
1941	>> >> >>	Κερδύλλια Σερρών
9-13 Δεκεμβρίου 1943	>> >> >>	Καλάβρυτα
10 Ιουνίου 1944	όλου του πληθυσμού	Δίσταμο
1941 - 1944	αγάχων	Σ' όλη την Ελλάδα

Παράλληλα, μπορεί να ζητηθεί να διαβάσει κάποιος μαθητής/τρια τις πηγές που παρατίθενται για τα γεγονότα αυτά (σελ. 277, 286). Η φρίκη του πολέμου και η κτηνωδία του ανθρώπου σ' όλο της το «μεγαλείο». Βαρβαρότητα που δε μειώθηκε παράτι πέρασε μισός αιώνας από τότε. Η περίπτωση της Βοσνίας αποτελεί τραγική επιβεβαίωση.

Σ' αυτό το σημείο μπορεί να τεθεί η ερώτηση στο σύνολο της τάξης: «Πώς βλέπετε την ελληνίδα γυναίκα της περιόδου αυτής με βάση: α. τα όσα από προσωπική μελέτη ή ακούσματα γνωρίζετε και β. τα στοιχεία που σας παρέχουν οι πηγές του συγκεκριμένου εγχειριδίου; Είναι το τραγικό πρόσωπο στην τραγωδία της κατοχής, που απλώς βιώνει τις τραγικές επιπτώσεις των γεγονότων ή και συνδημιουργός της Ιστορίας;»

Έτσι μπορεί να σχηματισθεί μια πρώτη εικόνα για την προσωπική αντίληψη των μαθητών/τριών σχετικά με τον πολιτικό ρόλο της γυναίκας, κυρίως σε περιόδους που απαιτούν ανάληψη δράσης, αλλά και τις αντιλήψεις που μπορεί να δημιουργήσει ή να εδραιώσει το σχολικό βιβλίο, με το είδος του υλικού που επιλέγει για να παρουσιάσει μια ορισμένη ιστορική περίοδο.

Στη συνέχεια, ο εκπαιδευτικός μπορεί να παρουσιάσει σχηματικά (με διάγραμμα στον πίνακα ή στο επιδιασκόπιο) τη συνέχεια των περιεχομένων μάθησης.

Πίνακας 2: Μαζική και οργανωμένη αντίσταση στα βουνά και στις πόλεις.

I. Στα βουνά	II. Στις πόλεις
1. Δημιουργία ένοπλων αντάρτικων σωμάτων	1. Αντιστασιακές ενέργειες στα αστικά κέντρα.
2. Οργάνωση του ελεύθερου κράτους	2. Αντιστασιακές νεολαιιστικές οργανώσεις
3. Στρατιωτικές επιθέσεις κατά των Γερμανών	3. Γυναίκες στην αντίσταση
Αντίδραση των δυνάμεων κατοχής στις αντιστασιακές ενέργειες των ελλήνων.	

I. Οργανωμένη αντίσταση στα βουνά

1. Αναφορά από τον διδάσκοντα/ουσα των κυριότερων αντάρτικων σωμάτων, των αρχηγών αυτών και των πολιτικών οργανώσεων στις οποίες ανήκαν.
2. Οι μαθητές/τριες μπορούν να χωριστούν σε ομάδες και να επεξεργαστούν την παρουσίαση της οργάνωσης του ελεύθερου κράτους, που λειτούργησε στις ορεινές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας που ελέγχονταν από τον Ε.Λ.Α.Σ. Κάθε ομάδα θα αναλάβει έναν τομέα οργάνωσης ή δραστηριοτήτων
  - ✓ Οικονομική και κοινωνική οργάνωση. (Υλικό για επεξεργασία: σχολικό εγχειρίδιο, 66, 278-279, πηγή που παρατίθεται στη σελ.278 του σχολικού εγχειριδίου, Chr. M. Woodhouse, Apple of discord, σσ.).
  - ✓ Παιδεία - πολιτιστική ανάπτυξη (Σχολικό εγχειρίδιο, σ. 278 -δύο φωτογραφίες- και σελ 279, Κ. Γ. Καλαντζή, Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού, εκδ «Δίπτυχο»-Αθήνα 1985).
3. Οι ερωτήσεις που μπορούν να τεθούν, μετά την παρουσίαση από την κάθε ομάδα του θέματος που είχε για επεξεργασία, για γενικό προβληματισμό στην τάξη σχετικά με το ρόλο της γυναίκας στην αντίσταση είναι:
  - ✓ Μπορεί να υποστηριχθεί πως αναβαθμίστηκε ο ρόλος της γυναίκας στη διάρκεια της αντίστασης στο χώρο της «Ελεύθερης Ελλάδας»; Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν σ' αυτό, κατά την άποψή σας; Η συζήτηση μπορεί να διεξαχθεί με κατευθυνόμενο διάλογο. Χρειάζεται να τονιστεί, αν δεν προκύψει άμεσα από τις απόψεις των μαθητών, πως για αλλαγή στους ρόλους των δυο φύλων είναι απαραίτητες οι παρακάτω συνθήκες: α) Ιδεολογική αποδοχή αυτής της διαφοροποίησης (π.χ. η προοδευτική ιδεολογία της αριστεράς την περίοδο εκείνη, που αποδεχόταν τη γυναίκα ως κοινωνικο-πολιτικά ισότιμη), β) οι κατάλληλες συνθήκες για ανάληψη του διαφοροποιημένου ρόλου (όπως: η ανάγκη για ενεργό συμμετοχή όλων στην απομάκρυνση των δυνάμεων κατοχής ή η ανάγκη για ανάληψη ρόλου ηγετικού σε τομείς που η γυναίκα διέθετε τα ανάλογα προσόντα. Η περίπτωση της Ράζας Ιμβριώτη), και γ) η δημιουργία θεσμών που να καθιερώνουν τους νέους ρόλους (π.χ. οι νέοι θεσμοί στο πλαίσιο της «Ελεύθερης Ελλάδας»).
  - ✓ Ενοπλες επιθέσεις των αντάρτικων σωμάτων κατά των Ιταλών και Γερμανών (Ιδιαίτερη αναφορά στην ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου). Πηγές: Σχολικό εγχειρίδιο, σελ. 279. Χόνδρου, Ι., Η ελληνική αντίσταση 1941 - 1944, στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 - 1950, εκδ. «Θεμέλιο», 1941.

II. Οργανωμένη αντίσταση στις πόλεις

1. Ενέργειες στρεφόμενες άμεσα ή έμμεσα κατά των κατακτητών. Η επεξεργασία του θέματος μπορεί να γίνει πάλι κατά ομάδες: 1η ομάδα: Ενέργειες στρεφόμενες έμμεσα κατά του κατακτητή. 2η ομάδα: Ενέργειες στρεφόμενες άμεσα κατά του κατακτητή. 3η ομάδα: πολιτική καθοδήγηση - οργάνωση της αντίστασης στις πόλεις. 4η ομάδα: Οι φοιτητές στην εθνική αντίσταση. Πηγές: Σχολικό εγχειρίδιο, σσ. 279, 282. Χόνδρου, Ι., ό.π., σσ. 72 - 74.
2. Δημιουργία αντιστασιακών οργανώσεων νεολαίας. Παρουσίαση από τον διδάσκοντα/ουσα. Πηγές: Σχολικό εγχειρίδιο, σελ. 282. Χόνδρου, Ι., ό.π.

3. Γυναίκες στην αντίσταση.

- i. Ανάγνωση πηγών από μαθητές/τριες (σσ.284-285 του σχολικού εγχειριδίου).
- ii. Παρουσίαση στοιχείων από τον διδάσκοντα/ουσα για τη συμμετοχή και δράση των γυναικών στην αντίσταση.
- iii. Συζήτηση (κατευθυνόμενος διάλογος): Αποδίδει τελικά η Ιστορία, η επίσημη Ιστορία, στη γυναίκα το ρόλο που πραγματικά έχει διαδραματίσει στη γραφή της;

4. Η στάση των δυνάμεων κατοχής γίνεται πιο βίαιη όσο δυναμώνει η αντίσταση. Αναφορά στον συνολικό αριθμό των εκτελεσθέντων στις καταστροφές ολόκληρων χωριών καθώς πλησιάζει το τέλος της κατοχής. Παρουσίαση από τον διδάσκοντα/ουσα.

Ειδική Βιβλιογραφία

1. Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ Κανάη, Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1995, σσ 276 - 287.
2. Ι. Χάνδρος, Η ελληνική αντίσταση 1941 - 1944, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1981, στο Η Ελλάδα τη δεκαετία 1940 - 1950, σσ. 69 - 89.
3. Κ. Γ. Καλαντζή, Στον ασπασμό του Δημήτρη Γληνού, εκδ. «Δίπτυχο», Αθήνα 1985, σσ 103 - 152.

ΦΑΚΕΛΟΣ

4

3^{ος} Υποφάκελος

Θέματα / Προεκτάσεις για συζήτηση

Βιβλιογραφία

Θέματα / προεκτάσεις για συζήτηση

Τα βιβλία και γενικά το μάθημα της Ιστορίας δίνει πολύ μεγάλες ευκαιρίες στον εκπαιδευτικό να θίξει στην τάξη θέματα που αφορούν τη θέση των γυναικών στις διάφορες κοινωνίες και την ιδιότητα του πολίτη. Τα θέματα, που είναι δυνατόν να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας, μπορούν να χωριστούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Συζητήσεις που έχουν σχέση με την προβληματική αντιμετώπιση των γυναικών από την Ιστορία, γενικά. Εδώ στόχος θα είναι να διερευνηθούν και να απαντηθούν ερωτήματα όπως:

- α) Πώς χειρίζεται η Ιστορία τις γυναίκες γενικά; Για ποιο λόγο η δράση των γυναικών στην Ιστορία διαφέρει από αυτή των ανδρών;
- β) Γιατί αποσιωπάται ο ρόλος των γυναικών στην Ιστορία;
- γ) Ποια ιστορική θεματική μας είναι απαραίτητη, έτσι ώστε να συμπεριλαμβάνεται και ο ρόλος των γυναικών στο ιστορικό γίγνεσθαι; Προς ποια κατεύθυνση θα έπρεπε να διεκρινθεί η Ιστορία;
- δ) Πώς σχετίζεται η έννοια της ιδιότητας του πολίτη και ο τρόπος που συνδέονται με την έννοια αυτή οι γυναίκες από τη μια, με την απουσία των γυναικών από την Ιστορία από την άλλη;
- ε) Πώς αντιμετωπίστηκαν οι γυναίκες στα διάφορα ιδεολογικά/φιλοσοφικά ρεύματα ανά τους αιώνες;

2. Συζητήσεις που αφορούν τη συνεισφορά των γυναικών στη διαμόρφωση της Ιστορίας της Ανθρωπότητας, στα πλαίσια του παραδοσιακού ρόλου που τους είχε ανατεθεί ιστορικά. Εδώ θα πρέπει να συζητηθεί η διεύρυνση της Ιστορίας ώστε να συμπεριλαμβάνει και τομείς στους οποίους έδρασαν και πρόσφεραν οι γυναίκες, εκείνους τους τομείς δηλαδή που αφορούν την κοινωνική ζωή και την καθημερινότητα των ανθρώπων, την οργάνωση της οικογένειας, τη διαμόρφωση της παράδοσης. Ενδεικτικά, εργασίες μπορούν να ανατεθούν για διερεύνηση των παρακάτω θεμάτων:

- α) Πώς ζούσαν οι απλοί άνθρωποι στις διάφορες εποχές; Πώς ήταν οργανωμένη η οικογένεια; Ποιος ο ρόλος και τα καθήκοντα των γυναικών, των ανδρών, των παιδιών μέσα στην οικογένεια;
- β) Ο ρόλος της οικογένειας στη διαμόρφωση των λαϊκών παραδόσεων. Η λαϊκή παράδοση και κουλτούρα στην Ελλάδα (λαϊκή τέχνη, θρησκευτικά ήθη και έθιμα, η κουλτούρα της διατροφής κ.λπ.).

3. Συζητήσεις που αφορούν τη συμμετοχή των γυναικών στα ιστορικά γεγονότα. Εδώ έμφαση πρέπει να δοθεί στις επώνυμες αλλά και στις ανώνυμες γυναίκες και στον τρόπο με τον οποίο έδρασαν στα πλαίσια της δημόσιας ζωής. Για παράδειγμα:

- α) Πέρα από τις πολύ γνωστές γυναίκες που βρέθηκαν στο προσκήνιο της Ιστορίας, ποιες άλλες γυναίκες έδρασαν στο δημόσιο χώρο στις διάφορες εποχές, στην Ελλάδα ή στην Ευρώπη, σε ποιους τομείς, και με τι αποτελέσματα;

- β) Δραστηριότητες, απόψεις, δράση, ιδεολογία των γυναικών που βρέθηκαν στην εξουσία.
  - γ) Γυναίκες και θρησκεία, η σχέση τους με τις θρησκευτικές τελετές, τα θρησκευτικά ήθη και έθιμα, τις θρησκευτικές έριδες.
  - δ) Η σχέση των γυναικών με την επιστήμη. Γυναίκες και η φροντίδα της υγείας.
  - ε) Γυναίκες και η διαμόρφωση της φροντίδας των κατατρεγμένων (φιλανθρωπία, περίθαλψη κ.λπ.).
  - στ) Γυναίκες στους πολέμους και τους αγώνες ανεξαρτησίας των λαών. Συμμετοχή, ρόλος, επιτυχίες.
4. Συζητήσεις που αφορούν τις γυναίκες δημιουργούς. Είναι σημαντικό να εμπλουτισθούν οι γνώσεις των παιδιών με ανάμματα γυναικών που ασχολήθηκαν με τη λογοτεχνία, ζωγραφική, μουσική κ.λπ. Επίσης θα πρέπει να ανιχνευθούν όλοι οι τομείς στους οποίους προσέφεραν οι γυναίκες σημαντικές καινοτομίες.
5. Συζητήσεις που αφορούν τους αγώνες των γυναικών για βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης. Για παράδειγμα μπορούν να ανατεθούν στους μαθητές και τις μαθήτριες εργασίες με τις οποίες θα παρουσιάσουν:
- α) Τους τομείς για τους οποίους αγωνίσθηκαν οι γυναίκες, τα αιτήματά τους και τον τρόπο με τον οποίο τα αιτήματα αυτά αντιμετωπίσθηκαν από την κοινωνία της κάθε εποχής στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Η ιστορία του γυναικείου κινήματος.
  - β) Τα βήματα προς την ισότητα. Οι σταδιακές κατακτήσεις των γυναικών, οι αλλαγές στις αντιλήψεις, στα συντάγματα στη νομοθεσία στην Ελλάδα και στον υπόλοιπο κόσμο.
  - γ) Την πορεία της γυναικείας εργασίας ιστορικά σε συνδυασμό με την ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών. Αντιδράσεις, πιέσεις, αλλαγές ιστορικά.

Βιβλιογραφία

- Βαρίκα, Ε. (1988) "Το κενό στον καθρέφτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών" *Δίνη*, 3, 64-71.
- Bock, C. (1993) "Πέρα από τις διχοτομίες: Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών" *Δίνη*, 6, 55-84.
- Βερβενιώτη, Τ. (1993) "Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το Ελληνικό Αντιστασιακό Κίνημα (1941-44)", *Δίνη*, 180-195.
- Καρζής, Θ. (1989) "Η γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη-Βυζάντιο-Ισλαμισμός", *Φιλιππότη*.
- Κώτσου, Α.Π. (1991) "Η θέση της γυναίκας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος έως 7ος μ.Χ. αιώνας) *"Λόγος και Πράξη"*, 45, 78-106.
- Ρεπούση, Μ. (1993) "Ιστορία και γυναίκες. Μια συνάντηση", *Δίνη*, 6, 265-270.
- Ριζάκη, Ε. (1993) "Άγγελια σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1988): Μια απόπειρα διείσδυσης των γυναικών στο δημόσιο χώρο", *Δίνη*, 6, 166-179.
- Σαμίου, Δ. (1986) "Ιστορία των γυναικών: Διεθνής Συνάντηση στο Αμστερνταμ", *Δίνη*, 1, 72-76.
- Τάκαρη, Ντ. (1984) "Η γυναίκα από την Αρχαιότητα ως την Τεχνολογική Επανάσταση."
- Φλώρου-Κωσπάνη, Π. (1988) "Η γυναίκα αγωνίστρια", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 42, 85-92.
- Φουρνάρη, Ε. (1993) "Μια συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών. Το εκδοτικό εγχείρημα: βασικές μεθοδολογικές αφητηρίες" *Δίνη*, 7, 241-264.
- Ψαρρά, Α. (1988) "Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο" στο Μαυροκορδάτος, Θ. Γ. και Χατζηιωσήφ, Χ. (εκδ.) *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψαρά, Δ. (1988) "Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20", *Δίνη*, 3, 38-45.

Βιβλιογραφία

- Βαρίκα, Ε. (1988) "Το κενό στον καθρέφτη: Βιογραφικές προσεγγίσεις στην ιστορία των γυναικών" *Δίνη*, 3, 64-71.
- Bock, C. (1993) "Πέρα από τις διχοτομίες: Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών" *Δίνη*, 6, 55-84.
- Βερβενιώτη, Τ. (1993) "Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το Ελληνικό Αντιστασιακό Κίνημα (1941-44)", *Δίνη*, 180-195.
- Καρζής, Θ. (1989) "Η γυναίκα στο Μεσαίωνα. Χριστιανισμός-Δυτική Ευρώπη-Βυζάντιο-Ισλαμισμός", *Φιλιππότη*.
- Κώτσου, Α.Π. (1991) "Η θέση της γυναίκας κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος έως 7ος μ.Χ. αιώνας) *"Λόγος και Πράξη"*, 45, 78-106.
- Ρεπούση, Μ. (1993) "Ιστορία και γυναίκες. Μια συνάντηση", *Δίνη*, 6, 265-270.
- Ριζάκη, Ε. (1993) "Άγγελια σύστασης Λέσχης Κυριών (Αθήνα 1988): Μια απόπειρα διείσδυσης των γυναικών στο δημόσιο χώρο", *Δίνη*, 6, 166-179.
- Σαμίου, Δ. (1986) "Ιστορία των γυναικών: Διεθνής Συνάντηση στο Αμστερνταμ", *Δίνη*, 1, 72-76.
- Τάκαρη, Ντ. (1984) "Η γυναίκα από την Αρχαιότητα ως την Τεχνολογική Επανάσταση."
- Φλώρου-Κωσπάνη, Π. (1988) "Η γυναίκα αγωνίστρια", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 42, 85-92.
- Φουρνάρη, Ε. (1993) "Μια συλλογική απόπειρα γενικής ιστορίας των γυναικών. Το εκδοτικό εγχείρημα: βασικές μεθοδολογικές αφητηρίες" *Δίνη*, 7, 241-264.
- Ψαρρά, Α. (1988) "Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο" στο Μαυροκορδάτος, Θ. Γ. και Χατζηιωσήφ, Χ. (εκδ.) *Βενιζελισμός και Αστικός Εξουχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ψαρά, Δ. (1988) "Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20", *Δίνη*, 3, 38-45.

ΚΕΘΛ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ
ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΗΜΟΣΙΑΣ
ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ & ΑΠΟΚΕΝΤΡΩΣΗΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ